

AJALOOLINE AJAKIRI



N^o 1 **1927**
KUUES AASTAKÄIK
T O I M E T U S

P. TREIBERG
PEATOIMETAJA

P. BAUMAN / A. R. CEDERBERG / R. KLEIS
H. KRUS / J. KÖPP / O. LIIV / J. VASAR

SISU:

Mõningaid jooni Tartu-Pärnu ülikooli ajaloost. *A. R. Cederberg.*

Kes olid ilmaajaloo vanimad meresõitjad? *A. Pridik.*

Kaarle Olavi Lindeqvist †. *A. R. Cederberg.*

Esimene Eestimaa talurahva-regulatiiv „lggäuks“. *P. Treiberg.*

Uus teos Ado Grenzsteini lahkumise üle. *P. Treiberg.*

Ungari ajalookirjanduse peajooned. *Elemér Virányi.*

Varia.



Mõningaid jooni Tartu-Pärnu ülikooli ajaloost.

I.

Kindralkuberner Erik Dahlberg ja Pärnu ülikool aastal 1699.

Suvel 1699 viidi Tartu ülikool üle Pärnu. Juba otsekohe Gustavo-Carolina ülikooli asutamise järel 1689. aastal avaldati arvamisi, et Tartu ei olevat kohane ülikooli asukohaks, ja mitmel korral kerkis esile küsimus ülikooli paigutamise kohta kusagile mujale Liivimaal.¹⁾ 1693. aasta alul tekkis mõte ülikooli üleviimisest Riiga²⁾ ja järgmiste aastate jooksul on peaaegu alatasa päevakorral seisnud küsimus uue asukoha otsimisest ülikoolile³⁾. Kindralkuberner krahv Dahlbergi ajal teostati see mõte lõplikult ja ülikool viidi, nagu nimetasime, Pärnu üle. See samm võeti ette peaaesjalikult põhjusel, et arvati Pärnu linn olevat paremini kaitstud maale tungiva vaenlase vastu, ja teiseks seepärast, et Pärnus

¹⁾ Juba siis, kui 1660-dail aastail mõte tärkas Liivimaa ülikooli uuesti asutamisest, oldi kaalutud küsimust, kas see tuleks paigutada Tartu, Riiga või Pärnu. Pika aja jooksul paistsid Pärnu linnal kõige suuremad eeldused olevat ülikooli omale saada ja nii 1660-dail kui 1670-dail aastail tehti selleks ehitamistöid Pärnus. Siiski otsustati lõplikult jällegi Tartu ülikooli linnaks määrata. C. Schirren, Zur Geschichte der schwedischen Universität in Livland, Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv- Ehst- und Kurlands, B. VII, Riga 1853, lk. 18—27; Fr. Bië n e m a n n - j u n., Zur Gründungsgeschichte der zweiten schwedisch-livländischen Universität in Dorpat, Mittheilungen aus dem Gebiete etc., B. XV, lk. 398—420. Vrdl. ka professor I. Br ö m s' i kirjeldust Tartu-Pärnu ülikooli üle, „*Athenae Dorpatensis*“, mis kirjutatud 1708 a. ja mis hoitakse alal Upsala ülikooli raamatukogus. Vrdl. veel Tartu-Pärnu ülikooli kohta käivaid akte samas kogus Palmskjöldska Samlingen, № 320.

²⁾ Tartu ülikooli konsistooriumi protokollid (järgnevas tsiteeritud Konsist. prot.), 24/1 1693. Ka Tallinna kolimisest on mõnikord küsimus olnud (Konsist. prot. 20/12 1694).

³⁾ Konsist. prot. 20/12 1694, 8/3, 14/3 8/5 1695 j. m. t. Vrdl. ka kindralkuberner Dahlbergi kirja kuningale 29/8 1699, Rootsi riigiarhiivis.

olles ülikool ja selle õpetatud jõud võiks kergemini kontaktis püsida Rootsiiga, eriti Stokholmiga ¹⁾.

Kindralkuberner Dahlberg oli teostanud ümberpaigutamise kavatsuse. Nagu näha olid ülikooli konsistooriumi liikmed väga Pärnu siirdumise poolt olnud; nähtavasti suurte lootustega võeti ülekolimine nimetatud aasta juuli ja augusti kuus ette. Aga otsekohe selle järel, kui muutus oli toimunud ja ülikooli õppejõud võinud Pärnu olude ja võimalustega tutvuda, märgati, et ülikooli ületoomine Pärnu polnud kõigiti õnnestunud samm; võib olla oli mõnele algusest saadik võrdlemisi selge, et ületoomine eksitus oli. Pärnu linn oli igatahes väga väike koht, tunduvalt väiksem kui Tartu. Et see, vähemalt otsekohe, ei omanud võimalusi ülikooli nõuete rahuldamiseks, oli selge. Kuid sellele seltsis veel asjaolu, et juba algusest saadik võis märgata teatavat vastolu linna ja ülikooli vahel. Ülikool oli ametlikult täiesti rootsipärane; selle õppejõudude hulgas leidis ainult mõningaid sakslasi ja üliõpilastegi enamiku moodustasid Rootsist ja Soomest pärit isikud. Linn oli selle vastu täiesti saksapärase; selle valitsuse juhtivad isikud olid läbi ja läbi baltlased, kes mitte alati heatahtlikult ei vaadanud sissetungivaile rootslasile. Nagu Tartus, valitses siin ka teatav vastolu eri rahvuste vahel; Pärnus tuli see vastolu linna väiksuse tõttu veel selgemini nähtavale kui Tartus.

Asja seisukorrast teatati kindralkuberner Dahlbergile, kes oli ühtlasi ülikooli kantsler. Isik, kes ülikooli asjadega pidi lähemalt tuttav olema, nimelt ülikooli asestantsler kindralsuperintendent Johann Fischer, oli hiljuti Saksamaale sõitnud ja teatavad asjaolud lubasid arvata, et ta enam ei tule tagasi Liivimaale ²⁾. Kindralkuberner ise pidi Pärnu sõitma, et seal asjaoludega tuttavaks saada.

Nii tabamegi kindralkubernerit Pärnus 1699. a. augusti lõpul. Ta tutvub oludega, viibib ise linnamagistraadi istungil ja katsub linnavalitsusele selgeks teha, et Pärnu linna kohus olevat ülikooli soovidele ja nõudmistele võimalikult palju vastu tulla. Et tema selgitustel polnud soovitavaid tagajärgi, saame otsekohe näha.

Kindralkuberner tahtis ka ülikoolis selgusele jõuda nende soovide suhtes, mis ülikoolil ja selle asutustel olid. Ülikooli konsistooriumi istungil 25. augusti hommikul teatas ülikooli rektor, prof. Sven Cameen, et ülikooli kantsler tahab sama päeva õhtupoolel osa võtta ülikooli konsistooriumi istungist ja kuulda neid soove, mis ülikool tahaks kantslerile ja kantsleri kaudu kuningale edasi anda.

¹⁾ Schirren, op. cit., lk. 33.

²⁾ Vrdl. küsimuse käsitlest alamal tekstis.

Sama päeva õhtupoolel ilmuski krahv Dahlberg konsistooriumi istungile. Kirjeldus selle koosoleku ja nende soovide kohta, mis esitati ülikooli kõrgemale esindjale, on niiõrra huvitav, et me peame nende juures veidi kauemini peatuma¹⁾. Meie arvates valgustavad need mitte ainult ülikooli siseolusid, vaid ka üldse Liivimaa kultuurolusid tol ajal.

Kui kantsler oli ülikooli tulnud ja ülikooli ehitused üle vaadanud, tegi ta konsistooriumi liikmeile ettepaneku, et viimased esineks soovidega, missuguste piltidega võiks ilustada ülikooli laed ja millised kujud võiks paigutada seina õõnsustesse. Kindralkuberner oli valmis muretsema raha nende hankimiseks. Ka avaldas ta soovi konsistooriumi koosolekute saali jagamiseks kahte ossa, et koosolekuid võiks takistamatult pidada. Nähtavasti töötasid samas saalis, kus ülikooli konsistooriumi koosolekuid peeti, ülikooli kantslelei ametnikud, mis asjaolu polnud kindralkubeneri arvates täiesti kohane.

Selle järel esitas ülikooli rektor kantslerile ülikooli soovid ja kaebused.

Konsistoorium avaldas soovi, et asutataks eriline *hortus botanicus*, botaanika aed, ja palus, et seda tehtaks juba samal sügisel. Teiseks vajas ülikool igasuguseid instrumente, milledest nimetati Antlia ja Microscopium ning matemaatika instrumendid. Peale selle oli väga vaja anatoomia saali, niisamuti tähetorni ja matemaatilisi peegleid (*Specula Mathematica*), mida õppetöös tarvitati, ja kõige pealt läks ülikooli jaoks tarvis suurt kella, mille järgi professorid ja üliõpilased võiksid oma toiminguid korraldada.

Nendele palvetele vastas krahv Dahlberg, et ta juba olevat annud ärakolimiskäsu ooberstleitnant v. Schwengelnile, kelle maja botaanika aia jaoks oli ostetud, kuid ooberstleitnant ei saavat otsekohe majast lahkuda ja seepärast pidavat botaanika aia korraldamine mõneks ajaks edasi lükatama. Mis puutus instrumentidesse, siis palus kindralkuberner kokku seada nende nimestiku, kus ka oleks üles märgitud hinnad, mille eest neid võiks Hollandist muretseda, ja lubas selle järel kuninga poole pöörduda. Mis jällegi puutus anatoomia saali, tähetorni ja matemaatilistesse peeglitesse, oli kindralkuberner arvamisel, et nende hankimise eest tuleb hoolt kanda, ja palus arstiteaduse professorit Dr. Laurentius Brauni esineda ettepanekuga selle kohta, kuidas nende muretsemisel talitada. Kindralkuberner lubas ka, et ehitataks ilus tornikene, nähtavasti ülikooli peahoone peale, ja lubas muretseda sinna suure kella Riiast, lisades juurde, et ülikooli suure loengutesaali jaoks tuleks hankida ha-

¹⁾ Konsist. prot. 1699, lk. 105—131.

riilik seinakell; samuti teatas ta, et akadeemia peahoone ette tuleb asetada päiksekell, mille järgi linnamagistraat oma kellad peab seadma.

Teiseks avaldas ülikooli konsistoorium soovi, et ülikooli raamatukogusse ja konsistooriumi saali paigutataks Rootsi kuningate kujud ja pildid ja et need ruumid varustataks ka teiste maalide ning kaunistustega, mis oleks ülikooli hoonele suureks iluks ja mida võiks kohale tulevaile võõrastele näidata. Selle ettepanekuga oli kantsler väga nõus, lubades soovi edasi anda kuningale ja arvates, et soov täidetakse, kuigi korraga ei saaks muretseda kõike maale ja pilte.

Ka soovis konsistoorium, et Pärnu ülikoolile üle antaks, nagu juba seda teiste ülikoolide suhtes tehtud, igasugused vanad Rootsi rahad ja endiste kuningate ajal valmistatud medalid selleks, et võõrastel oleks midagi Pärnus näha ja ülikool nende kaudu saaks tuttavaks ka teistes maades. Selles asjas ei võinud ülikooli kantsler midagi kindlat lubada, toonitades, et vanade rahade suhtes Põhjamaad väga vaesed olevat; ta teatas, et siiski mõne eraisiku omanduses leiduvat raha ja medalide kogusid, mida ei tohiks kaduma minna lasta¹⁾.

Selle järel pöördus ülikooli konsistoorium kantsleri poole palvega muretseda selle eest, et kõik ülikooli liikmed saaksid niisuguse palga ja niisugused toiduained, millistest küllaliselt jatkuks. Seda oli konsistoorium sunnitud tegema seda ennemini, et Pärnus — nagu märgata võis — oli raskem läbi saada kui Tartus.

Krahv Dahlberg vastas sellele, et alguses olevat ikka raske läbi saada, kuid lubas soovi rahuldamiseks teha kõik, mis tema võimuses seisab. Tema oli kuningale ette pannud, et professoritele tasutaks nende ülikooli Pärnu ülekolimise kulud, ja lubas selles suhtes saata uue meeldetuletuse, kuigi ta selle eest võiks kuningalt noomituse saada²⁾.

Veel oli konsistooriumi arvamise järgi väga soovitav, määrata Pärnu linna jaoks teatavad laadapäevad, et ümbruskonnas elavad talu-

1) Selles ühenduses nimetas kindralkuberner, et assessor Elias Brenneril hea kogu vanu rahu ja medale peaks olema ja et need peaks üldisesse kogusse ostetama. Dahlberg olevat palunud kuningat, et viimane ostaks kogu ja kingiks selle edasi (Konsist. prot. 25/8 1699). Vrdl. Eliel Aspelin, En forskare och konstnär från Karlarnes tid (Helsinki 1896); Svenskt Biografiskt Lexikon VI, (Stockholm 1926), art. Elias Brenner.

2) Krahv Dahlberg oli juba varakult, nimelt veebruaril kuus, juhtinud kuninga tähelepanu sellele, et ülikooli õppejõududele ja teenijatele ära tasutaks ülekolimise kulud Tartust Pärnu. Selles suhtes on ülikooli konsistoorium esitanud erilise palvekirja kindralkubernerile (Vrdl. krahv Dahlbergi kirja kuningale 8/2, 21/2 1699. Dahlbergi registratuur, Tartu Keskarhiivis). Nähtavasti ei saanud kindralkuberner sellele vastust ja kirjutas sama asja kohta riigimaksude kontorile (Kongl. Statskontoret), paludes teda hoolt kanda selle asja eest. (Vrdl. krahv Dahlbergi kirja riigimaksude kontorile 3/6 1699 Dahlbergi reg. Tartu Keskarhiivis).

pojad vähemalt üks kord nädalas võiks oma kaubaga turule tulla, nagu see oli harilikuks viisiks ka teistes kohtades.

Sellele vastas krahv Dahlberg, tema juba olevat määranud, et kuue penikoorma kaugusel Pärnu linnast igas suunas kellelgi ei ole õigust talupoegadelt kaupa osta, vaid et kõik peab Pärnusse toodama. Kui keegi sel alal midagi ostab, tulevat kaup otsekohe konfiskeerida. Kõigile rentnikkudele linna ümbruskonnas pidi samuti antama sellekohane käsk. Ka oli kindralkuberner määranud, et 50 kalurit, kes seitsmesse rühma jagatud, peavad tooma kalu linna ja ülikooli jaoks. Kui keegi nendest oma kohuseid ei täidaks, peab ta magistraadi poolt karistatama.

Konsistoriumi arvamise järgi ei olevat toitlusainete toomise ja jagamise küsimus nii kergesti läbiviidav; rektor pani ette, et määrataks ametisse eriline politsei-ülem, fiskaal, kes järgi valvaks, et kõik korralikult toimuks. Krahv Dahlberg vastas, et ta olevat juba määranud linna jaoks fiskaali, kuid kaebas, et bürgermeister ja selle väimees¹⁾ tegevat, mis nad tahavad, ja arvas, et Pärnus peaks olema Rootsi soost justiitsbürgermeister. Kindralkuberner oli ka ähvardanud võtta kõik renditalud linna käest ära ja annud välja määruse, et keegi magistraadi liikmeist ei tohi kaubitseda (muidugi toiduainetega maal).

Selle järel tuletati meelde üliõpilaste kaebusi, et nad olevat sunnitud väikeste ja viletsate tubade eest maksma kümme või koguni kaksteist riigitaalrit aastas üüri, ja paluti, et muretsetaks selle eest, et üliõpilaste käest ei nõutaks liiga kõrget üüri ja et magistraat teeks teatavaile linnakodanikele ülesandeks muretseda üliõpilastele odava hinnaga ülespidamist. Kindralkuberner lubas välja töötada teatava taksi, mille järgi kodanikud pidid üliõpilastele ülespidamist andma, ja lubas enne, kui ta Pärnust ära sõidab, selles suhtes teatavad reglemendid välja töötada²⁾.

Selle küsimusega ühenduses tuletas ülikooli konsistorium kantslerile meelde, kuiõrra kasulik oleks ühise luma ja asutamine ülikooli juurde. Konsistoriumi liikmed olid arvamisel, et kui ehitataks niisugune maja, missugust varemini ülikooliga ühenduses ei olevat olnud, kasvaks üliõpilaste juurdevool Pärnusse niisamuti suureks, kui

1) Pärnu bürgermeistriks oli a. 1699 Friedrich Löwenstein (Lauenstein); kes tema väimees võis olla, selle kohta pole meil teateid (Heinrich Laakmann, Die Pernauer Ratslinie, Sitzungsberichte der altertumsforschenden Gesellschaft zu Pernau, VIII, lk. 92, 119—120).

2) Vrdl. selles suhtes P. Schneider, Beitrag zur Geschichte der Universität in Pernau 1699—1710 (Sitzungsberichte der altertumsforschenden Gesellschaft zu Pernau, III, lk. 186—203), mis kahjuks väga ebatäpsalt on koostatud, nii et ei saa kindlaks teha, millal nimetatud kokkupõrked kindralkubeneri ja linna-magistraadi vahel ette tulid.

see oli teistes riigiülikoolides. Sellele vastas kantsler, et kui hea Jumal peaks aega ja rahu andma, tahab tema ühiselumaja asutamise eest muretseda ja kuninga ees ettepanekuga esineda, kuigi temale selle eest märkusi tehtaks.

Samuti juhtis ülikooli konsistoorium kantsleri tähelepanu sellele, kuivõrra tarvilik oleks, et ülikooli pere liikmed omaksid vaba kalastamise õigust linna ees leiduval rannikul, niisamuti kui säärased õigused olevat teiste riigiülikoolide professoreil ja nagu see professoreil olnud Emajõe suhtes, niikaua kui ülikool Tartus asus.

Krahv Dahlberg vastas, et tema juba selles suhtes olevat linnavalitsusega läbirääkimisi pidanud, aga linnavalitsus olevat väitnud, et kalastamise õigus kuuluvat temale ja et keegi teine ei tohi ta kalastamiskohtadele tulla. Krahv Dahlbergi arvates olevat raske rae käest seda eesõigust ära võtta, vähemalt kui viimane oli lubanud, et ta muretses kalu linnaelanikkudele. Dahlberg lubas aga välja töötada iseärase taksi, mille järgi kalu pidi turul müüdama.

Kindralkuberneril ei näi selles suhtes suuri lootusi olnud olevat, et linnavalitsus saaks muretseda kalu ülikooli õppejõududele ja teenijatele. Seda tõendab selgesti asjaolu, mis juba ülemal mainitud, et ta oli määranud teatava hulga kalureid Pärnust ja Pärnu ümbruskonnast, kes linnale kalu muretsesid.

Ülikooli professorid kaotasid Pärnu ülekolimise tõttu need palgakogudused, mis ülikoolile Tartu läheduses varemini olid määratud. Seepärast palus konsistoorium, et ülikoolile praegu linna lähedal leiduvast kroonu maatagavarast määrataks teatavad talud, kas Kokenhof või Keima, selle tasuks, mis oli kaotsi läinud.

Sellele vastas krahv Dahlberg, et kuningas olevat juba varemini kategooriliselt keeldunud palvet täitmast ja et ülikool pidavat juba sellega leppima. Kindralkuberner näis olevat kindlal arvamisel, et kui kuningas kord juba oli küsimuses oma seisukoha võtnud, siis täiesti asjata oleks teda uuesti tülitada. Ja Dahlberg oli juba mitme aasta jooksul õppinud noort kangekaelset riigivalitsejat tundma¹⁾.

Veel paluti, et ülikooli sekretär ja raamatukoguhoidja, kelle palgad väga väiksed olid, asetataks paremaisesse tingimustesse ja et ülikool saaks erilise laekahoidja, milline amet juba varemini oli ette nähtud ja mida praegusel ajal hädasti vajati. Paluti ka, et laekahoidja amet usaldataks mõne ülikooli oma mehe kätte, et ei tekiks mingisugust segadust ja et amet võõraste kätte ei läheks. Krahv Dahlberg asus siiski arva-

¹⁾ Paar nädalat varemini, kirjas 18/8 1699 kuningale, oli kindralkuberner Dahlberg toonitanud seda, et Pärnu professoritele peaks maksetama mingisugune tasu kaotatud prebendide eest (Dahlbergi registratuur, Tartu Keskarhiivis).

misel, et selle järel, kui kuningas varemini oli otsustanud, et ülikool erilist laekahoidjat ei vajavat, raskeks osutuks seda küsimust soovi järele läbi viia.

Mis puutub ehitusplatsidesse, mis ülikool oli palunud linnamaadest ülikooli õpetajate ja teenijate jaoks anda, et need võiks endile oma majad ehitada, oli krahv Dahlberg arvamisel, et Pärnu linnal niipalju maad peaks leiduma, et ülikooli jaoks ehitusplatse jatkuks. Siinjuures andis kantsler nõu, et majad ehitataks kivist, nagu see kuninga resolutsiooniski oli ette nähtud, mitte aga puust.

Edasi paluti ülikoolile oma kirikut, milles võiks Rootsi jumala-teenistusi pidada ja kus professorid vaheldumisi jutlustaksid. Ka paluti, et kõik ülikooli õppejõud, teenijad ning üliõpilased saaksid vabad hauakohad Saksa kirikus, kuni Rootsi kirik valmis saab. Samuti arvati, et Pärnu peaks oma piiskopi saama nüüd, mil ülikool sinna üle toodud¹⁾.

Samuti palusid konsistoriumi liikmed, et nendele ja nende naistele määrataks teatavad istekohad Saksa kirikus. Kantsler vastas, et sakslased selle vastu olla, kuid lubas magistraadiga selles suhtes läbirääkimisi pidada. Küsimuse arutamisel selgus, et linnavalitsus oli linna kirikuõpetajatele käsu annud, et nad ei tohtivat alluda *Consistorium ecclesiasticum*'ile. See käsk vihastas väga kindralkubernerit, kes lubas kaotada bürgermeistri ja rae omavolilised kombed²⁾.

Veel palus konsistorium vahekorra linna garnisoni ja ülikooli vahel niiviisi korraldada, et sääraseid raskusi, nagu Tartus olid ette tulnud, Pärnus ei esineks. Kindralkuberner lubas küll hoolitseda sõdurite eest, et need oleks etlevaatlikud, kuid arvas jällegi rektori ülesannete hulka kuuluvat valvamise selle järgi, et üliõpilased tänavatel ei hulguks, teineteist ei sõimaks ega kakleks. Aga selle vastu ei olnud kindralkuberner sugugi, et üliõpilased serenaadidega esineksid, milline komme oli lubatud ja kena, kui nad ainult „excessus“ ei teeks.

Mis puutus väga halvast seisukorrast viibivaisse linna tänavaisse, palus konsistorium, et linna bürgermeistrile ja raele selgeks tehtaks tarvidus neid parandada; seda lubas ka kindralkuberner teha.

Konsistorium palus veel alandlikult, et kindlaks määrataks palkade maksmise kord ja et ülikooli õpetajad ning teenijad saaksid oma palga

1) Küsimuse selle kohta, et Liivimaa jagataks kahte superintendentkonda, oli kindralkuberner Dahlberg vähe varemini enne Pärnu sõitmist kirjas kuningale üles võtnud. Liivimaal kõnelesid pärisrahvad kaht keelt ja ühele superintendentile oli raske terve Liivimaa eest hoolitseda. Kindralkuberner pani ette, et Pärnu ülikooli esimene teoloogia professor saaks teiseks superintendentiks (Kindralkuberner Dahlbergi kiri kuningale 12/8 1699, Dahlbergi registratuur Tartu Keskarhiivis).

2) Kons. prot. esinevad sõnad: „jag skall fuller taga aff Borgmästaren den Rådhen myndigheten“.

kergesti kättesaadavatest maksudest, milline, näiteks, oli linna kaubalit-sents. Palkade maksmisel oli nimelt korratasi ette tulnud ja ülikooli õppejõud ning teenijad pidanud koguni kaua palkade väljamaksmist ootama. Kindralkuberner lubas palvet meeles pidada, aga ütles enda ar-vamisel asuvat, et vaevalt küll palkade maksmiseks määratakse muid tuluallikaid, kui need, mis ülikooli eelarves olid ette nähtud.

Konsistorium pani ette, et ülikooli juures oleks muusikud, kes suurte pidupäevade puhul esineksid muusikaliste ettekannetega ja ka neile üliõpilastele võiksid õpetust anda, kes tahaksid muusika ära õppida. Mõned professorid panid nüüd ette linnamuusikandi Roseeri, kes võiks üliõpilastele muusika alal juhatust anda. Kindralkuberner asus arva-misel, et kui muusikameeste muretsemiseks läbeks vaja uusi krediite, siis võib olla raskeks osutuks neid saada, kui aga võiks nende palgad maksta kasutada olevaist summadest, oleks nende ametisse määramine väga soovitav. Kindralkuberner avaldas soovi, et linnamuusikant Roseer võiks selle ameti vastu võtta, kui linnamagistraadil selle vastu midagi ei peaks olema. Tema lisas veel juurde, et oleks hea, kui mõned sti-pendidaadid hakkaksid muusikat harrastama.

Veel pandi ette, et võimalikult ruttu täidetaks õigusteaduse pro-fessori amet, mis professor Hermelini järel vaba oli; konsistorium tegi ettepaneku, et Svea õuekohtu asefiskaal Daniel Forelius kutsutaks nime-tatud ametisse. Sellele ei võinud kindralkuberner tol korral siiski mi-dagi kindlamat vastata. Kui aga läbirääkimistel nimetati Liivi rüütel-konna sekretäri Georg Friedrich Reutzi, kes oli sellele kohale kandidee-rinud, avaldas kindralkuberner kahtlust tema suhtes, öeldes, et Reutz olevat küll kohane mees, olevat palju reisinud ja oskavat hästi keeli, kuid ta siiski ei tohtivat Reutzi ette panna. Dahlberg oli nimelt teda soovitanud Tartu õuekohtu assessoriks, kuid saanud sellepärast kuningalt märkuse, misjuures kuningas oli imestust avaldanud, kuidas kindralku-berner niisuguste sooviavaldustega oli üldse võinud esineda.

Veel palusid konsistoriumi liikmed, et nad võiks ära kasutada kõike seda, mis Tarvastu talupojad olid kohustatud ülikoolile tegema ja mis nüüd maakohtunik von Brömsen oli tahtnud nende käest ära võtta.

Edasi tuletasid konsistoriumi liikmed kindralkubernerile meelde, et nad varemini kindralkuberner Hastferilt olid palunud akadeemia trü-kikoja juhatajale õiguse anda trükkida mitte-saksa raamatuid, millise õiguse ülikooli asestantsler kindralsuperintendent Fischer varemini oli saanud, kuid seda palvet ei olnud kindralkuberner rahuldanud ¹⁾.

¹⁾ Küsimus mitte-saksa, s. t. eesti- ja läti keelsete, raamatute trükkimisest on mitu korda olnud kõne all nii Tartu kui ka hiljemini Pärnu ülikooli konsistoriumis. Loodetavasti leiame võimaluse seda teises ühenduses selgitada.

Sellele vastas kindralkuberner, et tol ajal, kui asestantsler sai selle privileegi, ei olnud veel akadeemia uuesti asutatud. Trükikoja juhatajat ei võidavat keelda trükkimast raamatuid, mis usu vastu ei käi. Dahlberg lubas kuninga ees palvet toetada.

Ka avaldas konsistorium soovi, et Pärnu üle toodaks rohkem Rootsi elanikke, ja soovis eriti seda, et justiitsbürgermeister oleks rootslane. — See oli järjekult sama soov, millist kindralkuberner juba veidi varem oli teises ühenduses avaldanud. Leiti soovitavaks, et selle ameti täitmise korral nimetataks sellele kohale mõni akadeemia liikmeister; omalt poolt panid mõned sellele kohale ette akadeemia kirjatöömehed Nicolaus Fundelli. See ettepanek meeldis väga kindralkubernerile, nii et ta lubas vaadata, mida nimetatud küsimuses võiks teha¹⁾.

Lõpuks palusid konsistoriumi liikmed akadeemia keelteõpetaja Heinrich Ulrich Schlüter määrata Pärnu linna raehärraks ühe hiljuti surnud rahärra asemele²⁾. Konsistorium motiveeris oma palvet sellega, et akadeemia keelteõpetaja suudaks oma ameti kõrval hästi rahärra kohuseid täita. Ka selle palve lubas kindralkuberner täita.

Nendest Pärnu ülikooli rektori ja konsistoriumi poolt ülikooli kantslerile esitatud palvetest peegelduvad mitmekülgselt Pärnu ülikooli olud ülikooli tegevuse alul. Meie näeme selgesti, kui võrra suurte puudustega tuli arvestada ülikooli töös ja milliste raskustega see pidi võitlema. Meie näeme ka, kuidas kindral-kuberner Dahlberg, kes oli haruldaselt laia silmaringiga riigimees ja praktiline ametnik, heatahtlikult suhtus ülikooli palvetesse ja hoolimata sellest, et ta väga hästi teadis valitsuse majanduspoliitikat ja niisamuti tundis, kui võrra raske oli mursetseda uusi summasid kultuuriliste ettevõtete jaoks, siiski lubas toetada peaaegu kõiki konsistoriumi ettepanekuid ja sooviavaldusi. Eriti tõrkavad meile silma paaris kohas vana kindralkubeneri sõnad, et ta, hoolimata sellest, et kunigas võiks talle märkuse teha või ehk ta naha peale saaks (få snubber), nagu rootsikeelsed sõnad protokollis kõlavad, siiski tahab katsuda läbi viia mõnda palvet, mille teostamise tarviliku leiab olevat. Peab mõnna, et kindralkuberner Dahlberg suhtus suure heatahtlik-

¹⁾ Kolm aastat hiljemini, 1702. a., nimetati Pärnu justiitsbürgermeistriks Franz Carl Steiner, kes oli olnud kauemat aega linnasekretäriks. Kui ta tagandati 1704. a., sai ta asemele professor Michael Dau (L a a k m a n n, op. cit. lk. 92, 128; P. S c h n e i d e r, Gemassregelte Ratspersonen [in Pernau] im 16-ten, 17-ten und 18-ten Jahrhundert, Sitzungsberichte der altertums-forschenden Gesellschaft zu Pernau, V, lk. 27—55).

²⁾ Raehärra Christopher Heinrich Mohr oli hiljuti surnud; tema asemele tahtis Schlüter tulla. Schlüteri nime ei esine siiski Pärnu linna raehärrade nimestikus (L a a k m a n n, op. cit. lk. 87).

kusega ülikoolisse, mis tema ajal toodi Tartust Pärnu üle, ja tahtis kõik teha, et ülikool tõstetaks teiste riigiülikoolide vääriliseks. Et tema kavatsused selles suhtes ei õnnestunud ja et mitmed tema soovidest jäid täitmata, seda ei saa pidada kindralkuberner Dahlbergi, vaid nende rahutute aegade süüks, mis ees seisid ja mis juhtisid valitsuse tähelepanu kultuurialadelt sõjalistele üritustele.

Eelmises on nimetatud paari asjaolu, mis meile silma torkavad ja millele veel tahaksime lugejate tähelepanu juhtida. Iseäranis silmatorkavana esineb pinev vahekord ülikooli ja linnavalitsuse vahel. Näib, nagu tahaks linnavalitsus ülikoolile teha erilisi tõkkeid ja mitte ainult ükskõiksel, vaid otse vaenuliselt suhtuks ülikoolisse. Jäägu lahtiseks küsimus, kui palju selles suhtes põhjust on annud ülikooli ja selle esindajate esinemine; meie konstateerime ainult, et ülikool on püüdnud segada end linna asjadesse, ja mängida osa, mida linnavalitsus temale ei tahtnud lubada. Et ka teatav rahvuslik vastolu on põhjustanud pinevat vahekorda, on selgesti näha; selle vastolu sügavamate põhjuste selgitamine võiks tingimata pakkuda ka üldisemat huvi¹⁾.

Eelmises nimetati ka, et Liivimaa rüütelkonna sekretär Georg Friedrich Reutz oli soovinud saada õigusteaduse professoriks Pärnu ülikoolis ja et kindralkuberner, kes varemini Reutzi oli soovitanud Tartu õuekohtu assessoriks, ei tohtinud teda nimetatud ametisse ette panna. Küsimus valgustab teataval määral Karl XI suhtumist Liivi aadlisse ja seda vastumeelsust, mida ta viimase vastu tundis. Rüütelkonna sekretär Reutz oli nimelt olnud nende hulgas, keda 1693. aasta lõpul kästi ilmuda Stokholmi, et vastust anda otsuste kohta, mis Võnnu maapäevaldel 1692. a. olid tehtud. Võib küll arvata, et Reutz Võnnu maapäevade otsuste suhtes ei mänginud suurt osa; peaosa etendasid igatahes Patkul, von Budberg ja von Mengden²⁾. Aga juba see asjaolu, et Reutzi oli nende härradega üheskoos nimetatud, avaldas süürist mõju, et Karl XI ei tahtnud kuuldagi sellest, et viimane määrataks tähtsale kohale Liivimaa provintsis, õuekohtu assessoriks; ta tegi koguni kindralkubernerile, kes süüdistuskomisjoni liikmeks oli olnud ja asjaolusid tundis, märkuse selle eest, et see üldse niisuguse ettepanekuga oli julgenud esineda. Ja veel seitse aastat nende sündmuste järel, ja kui Karl XI surmast juba kaks ja pool aastat oli möödunud, ei julgenud kindralkuberner, nagu eelpool nimetatud, kadunud kuninga järglasele ette panna, et Reutz nimetataks

¹⁾ Vrdl. P. Schneider, Beiträge zur Geschichte der Universität in Pernau 1699—1710, passim.

²⁾ Anton Buchholtz, Beiträge zur Lebensgeschichte Johann Reinhold Patkuls, (Riga 1893), lk. 101. — Vrdl. A. R. Cederberg, Leonhard Gustaf von Budberg, Svenskt Biografiskt Lexikon, VI, lk. 642—647.

ametisse, milleks ta kindralkubeneri arvamise järgi kohane oli ja millele kohale raske oli teist meest leida.

Nagu nimetatud, oli Liivimaa kindralsuperintendent Johann Fischer sõitnud Saksamaale ega olnud võinud ülikooli oludega Pärnus tutvuda. Ta oli lubanud tagasi tulla ülikooli pidulikule avamisele, kuid juba tol ajal, kui kindralkuberner Dahlberg 1699. a. augustikuu lõpul Pärnus viibis, oli ülikooli kantsler hakanud kahtlema, kas Fischer kunagi enam Liivimaale tagasi tuleb, ja nendest kahtlustest teatanud ka konsistoriumi liikmetele. Kindralsuperintendent oli kõik oma varanduse Lüübecki kaasa viinud ja kuulujutud olid levinud, et ta Saksamaal endale koha saanud. Ka oli kuulda olnud, et Fischer tuttava teologi Speneriga ühendusse astunud ja Halle sõitnud. Arvatavasti olid Riias teatavad usulised vastolud tekkinud kindralsuperintendendi ja ilmlikkude võimukandjate vahel, nii et kindralsuperintendent oli arvanud paremaks sinna sõita, kus pietistlikul ususuunal leidsid vabamad liikumisalad kui Rootsi provintsi ortodokslikes ringkonnis. Kas ka poliitilised asjaolud olid tõuke annud tema ärasõidule, nagu on tahetud väidata, jäägu otsustamata¹⁾.

Kaua ei saanud Pärnu ülikool rahulikult oma tööd jätkata. Ei olnud möödunud poolt aastatki sellest, kui kindralkuberner Dahlberg konsistoriumi liikmetega oli nõu pidanud selle kohta, kuidas kõige paremal kujul ülikooli hea käekäigu eest hoolt kanda ja võimalusi leida teaduslike olude parandamiseks ja arendamiseks, kui juba Saksi väed 1700. a. veebruari kuus tungisid Liivimaale ja juba hakati kartma, et ka Pärnu linn hädaohtu sattunud. Järgmisel suvel põgenes suurem osa ülikooli õppejõude Pärnust ja ülikooli töö jäi peaaegu terveks aastaks seisma. Aga nende sündmuste kirjeldamine ei kuulu selkorral meie kirjutise raamidesse.

A. R. Cederberg.

Kes olid ilmaajaloo vanimad meresõitjad?

I.

Teatavasti on lõpmata palju inimesi, kes inimlike saavutuste tulemusi kasutavad, ilma järele küsimata, kuidas, kus, kelle poolt ja millal on tehtud vastavad leiutused; neil pole seks absoluutselt mingit huvi. Teiselt poolt on aga ka vastupidiseid inimesi, kes palehigis

¹⁾ V. Recke-Napiersky, Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon (Mitau 1827), I, lk. 571—572.

katsuvad „leiutusi“ kindlaks teha ja seletada, kus tõeliselt üldse pole olemaski leiutusi. Nii on näiteks laevandusega lugu. Ma ei mõtle siin mitte meie moderne aurikuid, mootorlaevu, sõjalaevu, veealuseid paate jne., vaid laevandust ennast ta lihtsaimas, primitiivseimas kujus. Kas pole otse naiivne kogu tõsidusega erilisi uurimisi selle kohta toimetada, kuidas ja millal inimesed laevanduse „leiutusele“ tulnud, mis neile laevanduse „idee“ sisendas või selle juures eeskujuks võis olla? Laevandus on nii vana, mis ajast inimesed ilmas olemas. Ilma loomisest peale pole olnud rahvaid, kes — kui nad mõne veestiku läheduses elasid — täiesti rippumatult teineteisest katseid poleks teinud jõge või järve läbi ristelda või mõne päris lähedal asuva saareni jõuda. Iga inimene võib oma fantaasia abil kergesti kujutella, kuidas ujuvad puutüved või teised esemed, millel on teatav aje- ja kandejõud, tähelepanelikkudele inimestele näpunäite andsid, mil viisil nad oma sihti võiks saavutada. Vanima sõiduriistana oli esialgu mõne rahva juures lihtne puutüvi tarvitusel, siis mitmest tüvest kokkukõidetud parv; teistel rahvastel, kel polnud kohaseid puutüvesid, moodustati parved kõrkja-varrest, papüüruse-kubudest või millestki sarnasest. Edasi arenesid asjad selle järel juba täiesti iseendast, kuigi mitmesuguste rahvaste juures ka mitmesugusel kujul. Kui ainult seda algstaadiumi silmas pidada, oleks täiesti tarbetu küsida, missugune rahvas esimesena laevandust tundis.

Neid laevanduse algastmeid ei mõtle ma endastmõistetavalt üldse käsitleda. Mind huvitab siin hoopis miski muu. Ma küsin: missugune antiikne rahvas esimesena julges kaugele merele ilmuda, esimesena meresõidu suuri hädadohte trotsida, kes ehitas esimesed merilaevad, sõlmis esimesed meretagused kaubavahekorrad? Ses mõttes säen ma küsimuse: „Kes olid ilmaajaloo vanimad meresõitjad?“

Ka see küsimus võiks igatahes esimesel silmapilgul tarbetu näida. Meile on nimelt juba koolis sisse istutatud vaade, vanad fõniiklased olevat need olnud, ja veel tänapäevgi peetakse sageli fõniiklasi kogu vana aja mere- ja kaubandusrahvaks *par excellence*. See ei vasta aga üldse tõe ja seepärast ei tohiks selle huvitava küsimuse lühike arutlus kohatu olla.

Fõniiklaste tähtsust vanaaja kogu tulundus- ja kultuurelus, kõige pealt III ja II aastatuhandel e. Kr., on otse mõõdutult liialdatud ja üle hinnatud. Poleks huvituseta kord koostada kõigi nende asjade nimestik, mis kõik nende arvele on kirjutatud. Fõniiklased olid nagu muukrauaks, mis kõik lukud avas, võtmeks, mis kõik mõistatused ära arvas, Mädchen für alles, kes käepärast oli, kui lahendada tuli ükskõik milline keeruline ülesanne. Ma tahan seda ühe näite kaudu illustree-

rida. Babüloonia kuningas Sargon Akkadist olevat umbes a. 2750 (resp. 2627) e. Kr. Liibanonist üle läinud ja kuni mereni jõudnud, isegi Küprose olevat ta vallutanud. Siin pole loomulikult koht selle segase ja vasturääkivusteküllase traditsiooni põhjalikumaks tekstikriitiliseks ja sisuliseks arutluseks. Valgustagem siiski vähe lähemalt seda küsimust täiesti erapooletult ja teisest vaatepunktist. Kuidas pidi Sargon siis oma väga Küprosele jõudma? Föniikia rannalt kuni Küprose saareni on 90 kilomeetrit. Babüloonlastel oli küll oma jõgedel, Eufratil ja Tigrisel, võrdlemisi arenenud jõelaevandus; merelaevandusega aga polnud nad kunagi tegelenud, sest nii babüloonlased kui ka assüürlased tundsid alati suurt hirmu mere ees; merelaevu pole neil üldse olnud, merekaubandust nad kunagi ei ajanud. Ja isegi kui oletada, et nad siiski merelaevu omanud, jääks selgusetuks, kuidas nende laevad Vahemerde sattusid, sest siis polnud veel ühendust Punase- ja Vahemere vahel. Nüüd tulevad fönikomaanid ja leiavad, et Sargon lihtsalt föniiklaste laevadel Küprosele sõitnud. Igatahes näib see selektus väga lihtne olevat, ei vasta aga tõele. Kas oli juba siis föniiklastel meresõiduks kõlvulisi laevu? Tegelesid nad juba siis laevandusega? Meie näeme allpool, et need küsimused kindlasti eitada tulevad. Sellega on aga ka tõestatud, et Sargon Küprosele ei võinud jõuda. Esitatud näide selgitab, kuivõrra kergemeelselt need talitavad, kes föniiklasi kui tüdrukut kõikide jaoks kasutavad.

Ajaloo heledal valgusel, mis pika peale halastamatult kõrvaldab põhjendamatuks osutunud vanad vaatekohad, on ka nimbus, mis omal ajal föniiklasi ümbritses, aegamööda ikka enam ja enam kahvatunud. Varemini tõendati, et föniiklastel olevat olnud oma kultuurivara. Tänapäeval teame, et Föniikia kultuur oli segakultuur, mis sisaldas kõige mitmesugusemaid täitsa heterogeenseid elemente. Varemini kõneldi erilisest föniiklaste kunstist; nüüd teame, et föniiklased olid oma kunstis täiesti iseseisvusetud, ilma väiksemagi kalduvuseta omapäraseks loominguks, et omapärast Föniikia stiili kunagi pole olnud, et meil on tegemist ainult Egiptuse ja Mesopotaamia elementide täiesti vaimukuseta seguga. Varemini kõneldi iseseisvast Föniikia tööstusest; praegu teame, et ka kõik seegi oli teistelt laenatud. Oma algupärastel leiutustel tugivat tööstust pole siin kunagi olnud; koguni klaasi leiutamine, mis suhtes kindlasti arvati tänu võlgnevat föniiklastele, on osutunud muinasjutuks. Varemini peeti föniiklasi tähtsateks kultuurikandjateks; täna teame, et nende meresõitude juhtivaks elementiks oli ainult tung kaubanduse ja kasu järgi. Oma laevad on nad, nagu me veel näeme, võõra eeskuju järgi ehitanud, merelaevandust teistelt õppinud. Ja lõpuks — last, not least — alfabeedi leiutus.

Meie Euroopa alfabeet läheb teatavasti roomlaste kaudu kreeklasteni ja nendelt fõniiklasteni tagasi. Euroopa tsivilisatsiooni levimisega üle terve maakera võitis Fõniikia alfabeet endale pea terve ilma: võrratu võidukäik. Kuid kas on fõniiklased tõesti alfabeedi leiutajad? Hiljuti veel oli see aksioom, mida kõigutada ei võidud ega tohitud; tänapäeval teame aga, et fõniiklased pole alfabeedi leiutajad. Juba vanadel egüptlastel — nagu egüptoloogid seda ammu teavad — on olnud juba Vanast Riigist peale täpsalt 24 tähest koostuv alfabeet. Et Fõniikia alfabeet Egüptuse oma mõju all tekkima pidi, oli egüptoloogidele ammu selge, aga polnud kerge seda kõike *ad oculos* näidata. Nüüd hiljuti on n. n. Sinaikirja leidmise kaudu seni puuduv vaheliige kindlaks tehtud ja sellega on iga kahtlus kõrvaldatud. See on muidugi võimas löök fõnikomaanidele.

Kuidas seletada aga, et üldse võimalik oli fõniiklaste tähendust nii mõõdutult ülihinnata? Põhjusi on kaks: 1) usaldati täielikult vanade autorite andmeid ja 2) puudusid varemalt teised ajaloo-allikad. Nüüdisajal suhtutakse vanadesse autoritesse palju objektiivsemalt ja kriitilisemalt. Antiikne historiograafia juhtis Fõniikia kaubandust Ägäuse meres kuni halli ürgajani tagasi, tugides siinjuures Herodotosele. Herodotos ise või ta usaldajad kujundasid oma käsituse Homerose eeposte najal. Homerose juures etendavad fõniiklased resp. sidoonlased meresõitjatena ja nende kunstiproduktid näiliselt silmapaistvat osa. Täpsamal järeleuurimisel ilmeneb aga, et Homerose juures fõniiklasi resp. sidoonlasi ainult äärmiselt harva mainitakse ja et need vähesed juhud kõik Homerose eeposte noorematesse kihtidesse kuuluvad. Siia juurde tulevad veel asjaolud, et Homeros ei kõnele midagi Fõniikia asundustest Ägäuse merel, et Homerose järgi kõik barbaarsed rahvad troojalastele appi tulevad, fõniiklasi nende seas aga ei mainita, et Odüsseias loendatakse kõik rahvad, kes Trooja sõja aegu näisid Kreeta saarel elanud olevat, fõniiklasi aga nende hulgas ei leidu. Laevanduse terminoloogia on Homerose juures väga rikkalikult arenenud, kuid seal ei leidu ühtainustki Semiidi väljendust: rohkearvulised mittekreeka laevanduslikud võõrsõnad on pärit küll peamiselt meile seni veel tundmatust kreetalaste keelest. Kui niiviisi võimatuks osutub kasutada meie vanimat allikat, Homerost, fõniiklaste küsimuses, siis on sellega koos kõige hilisemate ja uuemate teadete üle juba alguses otsus tehtud. Ja mis puutub teiste ajaloo-allikate puudumisse, siis omame praegusel momendil juba säärast hulka Egüptuse ja kiilkirjalisi raidkirju ja on niipalju tähtsaid arheoloogilisi kaevamisi läbi viidud, et meie tänapäeval võime tõe võrdlemisi suure usaldatavusega kindlaks teha. Järgnevas võtame esijoones peaadmed

föniiklaste üle lühidalt kokku, et siis siirduda pealkirjas ülesseatud küsimuse vastamisele.

Mis föniiklaste päritolusse puutub, siis arvasid nad end, nagu paljud antiiksed rahvad, nende poolt asustatud ja nende järgi nimetatud maa päriselanikkudeks, mida nad aga milgi tingimusel polnud. Neoliitilised leiud tõendavad meile ilmselt, et enne neid siin mitte-semiitiline rahvastik oli elanud. Need päriselanikud tõrjuti lõunast sisserännanud föniiklaste poolt jäljetult välja. Järjekult ei leia meie siin, nagu see Palestiinas oli, mittesemiite ja semiite esiteks teineteise kõrval asuvat ja siis teineteisega segunevat.

Föniiklased on sellega sisserännanud ja nimelt lõunast. Aga kus on nende algkodu? Kuni arvamistest välja mindi, nagu oleks föniiklased täitsa kindlasti varematest aegadest peale meresõitjad olnud, siis otsustati ka täiesti loogiliselt, et nende kodumaad peaks kusagilt mererannikult otsima. Tugides Herodotosele ja teistele antiiksetele autoritele, mõeldi Erythräuse mere peale, mida kas Persia laheks, Araabia mereks või ka Punaseks mereks arvati. Mitte kultuurita seiskorras, vaid kui õpetatud meremehed ja vilunud kaupmehed igas suhtes väljakujunenud, jätnud föniiklased järsku teadmatuul põhjusil oma esialgsed elukohad maha ja rännanud Föniikiasse välja. Selle väite — mida imelikul viisil veel käesolevalgi ajal üksikute teadlaste poolt esindatakse — täielik ebatõenäolisus ja alusetus on täiesti selge. Ainukestki paikapidavat tõestust ei saa selle väite kasuks esitada. Ei ole selge, miks nad Föniikia rannikul vähemalt sama head meresõitjad ei võinud olla. Tõestused korrapäraste kaubasõitude kohta India ookeani vetes enne Aleksander Suure aega puuduvad täielikult. India ja Araabia kultuuriolud ajaloolisel ajal sunnivad meid kõrvale heitma oletuse, nagu oleks föniiklased juba eelajaloolisel ajal nende maadega kaubelnud. Egiptuse ja Babüloonia allikad ei teata meile selle üle ka midagi. Tarvitamiskõlvulist laevaehituse metsa ei leidunud Persia merelahe ääres. Edasi, kuis oleks võinud see kaubandus Araabia ja India kaupade alalise nõudmise tõttu jälle seisakusse jääda, kui ta kord juba alanud oli! Kas peame, edasi, uskuma, et föniiklased oma laevad oleksid ära põletanud või lihtsalt maha jätnud, sest kaasa võtta ei saanud nad ju neid? Terve see oletus on sellega ainult lihtne väljamõeldus.

Tõeliselt asusid föniiklaste kodukohad Süüria-Araabia stepis ja selle piirimail. Armastatud pilkenimi, mille egiptlased oma nomadi-seerivatele naabritele andsid, kõlas sellepärast „liivaelanik, liivarändur, kõrberändur“, „Aasia liivaelanik“, „liivaelanikkude maa“. Semiitidel on teatavasti olnud tähtis keskpunkt Araabia poolsaarel. Siit

väljudes on nad korduvates pealetungides põhjapool asenevad maad üle ujutanud, kuna ikka uuesti mõni Semiidi soo värsket kiht eelkäinu selle asukohtadelt vallandas ja oma ees edasi nihutas. Nii on fõniiklased esiteks Palestiinasse jõudnud, sealt Vahemere kallastele surutud, aegamööda ikka põhjapoole, kuni nad lõpuks saabusid kitsale maa-alale Liibanoni ja Vahemere vahel, mis nende järgi hiljemini Fõniikiaks nimetati. Siin Palestiinas ja siis Liibanonis on nad aja jooksul nomaadilust loobunud ja paigalasuvalle eluviisile üle läinud. Nad on sama vähe nimetamisväärliselt enda omapärasest kultuuris kaasa toonud kui needki semiidid, kes kuni Babülooniani välja tungisid.

Sel ajal, kui need hõimud, kes olid Palestiinasse asunud või Mesopotaamiasse välja rännanud, võisid rõõmu tunda tsiviliseeritud suurriigi kultuuriedendavast lähedusest, jäid fõniiklased enda „Fõniikia koridoris“ — nagu ma nende ala nimetada võiksin — esialgu küll kaitstuks sõjaliste segaduste eest, kuid teiselt poolt ei saanud nad osa mõne kõrge omapärase kultuuriga tsiviliseeritud rahva lähedusest. Et ka nende poolt väljatõrjutud selle ala päriselanikud ei omanud midagi nimetamisväärselt omapärase kultuuri alal, siis olid fõniiklased esialgu ainuüksi oma ette jäätud. Et see asjaolu mitte just väga kultuuriedendavalt ei mõjunud, on ilmne.

Kuidas nägi välja maa, kuhu nad asunud olid ja mida siis nende järgi hakati nimetama? Selle pikkus tõuseb üldiselt vähe üle 200 kilomeetri; ning kui edasi nihutada maa piire kaugemale põhjasse ja lõunasse — sellele vaatamata, et need osad vana Fõniikia ajaloos mingit tähtsat osa ei mänginud — siis tuleb ümmarguselt ikkagi ainult 350 kilomeetrit välja. Kui juba see iseenesest on väike ulatus, siis on selle maa laiuse-suhted otse uskumatult väikesed. Mägestikuahelad on tihti kõige rohkem poole tunni tee rannast eemal; enamalt jaolt ulatuvad nad päriselt rannikjooneni, sealjuures järsult tõustes. Et nii kitsas maa-ala ei võinud arendada iseseisvat, ilmapõitvat kultuuri, et selle maa tooted ilmakaubandusele küllaldased polnud, et siin küllalt inimmaterjali ei leidunud omal jõul Vahemere valitsemiseks, on endastmõistetavalt arusaadav. Kui vale on selle järel laialt levinud kujutelm, nagu oleks fõniiklaste merkantiilne tähtsus juurdunud nende püüetes oma maa tooteile turge leida! Tõeliselt ei või siin juttugi olla mingisugusest algupärasest kultuurist ühes üliproduktiiooniga.

Sama vale on väga levinud arvamine, nagu oleks selle maa sadamad eriti head. Vastupidi, Fõniikia rand on vaene loomulikkude, kaitstud sadamate poolest isegi vana aja mõne varasema astme tagasihoidlikkude nõudmiste seisukohalt. Vähesed sadamad pakuvad ainult

vaevalist kaitset põhja-, resp. lõunatuulte vastu. Tervel Föniikia rannikul ei ole ühtainustki sadamat, mis küllaldaselt kaitset suudaks anda läänetuulte, see tähendab tormide, eest, mis mainitud alal kõige ägedamalt möllavad. Siia juurde tuleb veel see, et piki tervet rannikut valitseb tugev murdlainetus, mis kaugele merele ulatub. Peale selle asub ranna eel kaljustik; kohati on ta voogava lainetuse tõttu kuni meretasapinnani ära uhutud. Sõit muutub aga ranna lähedal selle läbi veel kardetavamaks, eriti läänetuule puhul. Halvemad olusuhed pole üldse enam mõeldavadki.

Ma rõhutaksin seda kõike eriliselt, sest ma järeldan siit, et föniiklased, kui nad selle ala endale asumiseks välja valisid, ei võinud milgi tingimusel esijoones laevandusevõimaluste peale mõelda. Kui nad oma nomadiseerivast eluviisist üle läksid paigalasuvalle, muutusid nad maaharijateks ja tegelesid kodutööstusega ainult nii palju, kui nad seda hädatarviliselt oma algelises elamisviisis vajasisid. Suuremas stiilis laevandusele või koguni merekaubandusele polnud üldse mõeldagi. Kui nad üldse merele julgesid minna — mis väga küsitav on — siis ei jõudnud nad kindlasti veel väga primitiivse rannalaevanduse esimestest algetest üle. Oleksid nad tõepoolest, nagu arvati ja rohkesti veel nüüdki arvatakse, juba omal kodumaal suured meresõitjad olnud, siis oleksid nad tingimata endale ka laevanduseks kohase maa-ala otsinud. Föniiklased valisid selle ala aga hoopis teisel põhjusel: see oli tugevasti rõhutatud rahva viimne peljupaik. Ja kindel ala oli see tõesti, sest idast kaitses teda Liibanon iga kallalitungi vastu ja läänes töötas Vahemeri usaldusväärset kaitset anda. Ainult põhjast ja lõunast oli ta ligipäästav vaenulikkudele retketele; kuid maa laius, nagu me ülemal nägime, oli uskumatult väike, nii et kaitsmine nende sissetungide vastu raske ei võinud olla.

Needsamad teadlased, kes föniiklasi esimesteks meresõitjateks pidasid ja osalt veel tänapäevgi peavad, esitavad veel, Justinuse peale tugides, oma vaate õigustuseks omapärase tõestuse. Nad juhivad tähelepanu sellele, et Tüürose kõrval föniiklaste tähtsaima linna, Siidoni, nimi kalarohkusest olevat tuletatud ja pidades „kala“ tähendamisa; siit järgnevat, nagu oleks föniiklased oma ümberasumise järel kohe pöördunud mere poole, et kaluritena endale ülespidamist leida. Kui umbes nii lugeda, siis tuleb kohe imestada. Kalu oli ja on igal pool meres, oli ka siis rannikul igal teiselgi kohal. Ja nüüd peaksime võimalikuks pidama, et üks linn oma arvatava kalarohkuse pärast „kalaks“ nimetatakse! Ka etümoloogiliselt on see võimatu, sest siis peaks tõlkima „Sidoni“ pigemini „kalurina“. Kuid seegi tähendus pole tõenäolik. Nimi „Sidon“, nagu arvatakse, võib ühenduses olla

ühe fõniiklaste jumala „Sid'iga“, kuid ka see seletus pole enam kui ainult tõenäoline oletus.

Edasi olid fõniiklased, nagu ülemaal nägime, nomaadid, kes Süüria-Araabia stepist tulid. Meie teame aga, et mannermaalased, kui nad mere äärde jõudnud, ei armasta eriliselt petlikku merd kõigi selle lõpmatute hädaohtude ja raskustega. Neil puuduvad selle kõrval ka vastavad kogemused: nad ei oska isegi lihtsaimatki sõidukit ehitada, kõnelemata sellega ümberkäimisest. Tuletagem meelde näit. vanu kreeklasi. Kreekamaale sisse rännates tulid nad ka sisemaalt. Nad leidsid õnneks kreetalastes suurepärased õpetajad, kes neid pühendasid kõigesse, mis puutub merepealsesse ellu. Kaua olid nad selle järel oma sadamaterikkal rannikul elanud, kuid ka siis ei saanud nad sõna tõsisem mõttes õigeteks meremeesteks, tõsisteks merekangelasteks. Oma jumalatele ei ohverdanud nad kalu, sest nad ise ei hinnanud seda toitu kõrgelt ja tarvitasid seda ainult äärmises puuduses nälja kustutamiseks. Nii raske oli järjekult ühel rahval kohaneda oma eluharjumustes uuele kodumaale. Fõniiklased ei olnud aga nii õnnelikud, kui nad oma uuele kodumaale asusid, sest nad ei leidnud seal kedagi, kes neid oleks õpetanud, kuidas võitlust tuule ja ilmastikuga, merekäigu ja rannaäärse murdlainetusega pidada. Ei esinenud tarvetki selleks, sest maaviljeluse saadustest jätkus küllaldaselt rahvastiku toitmiseks. Järjekult on täiesti ebatõenäoline kõik see, mis fabuleeritakse nende peatselt alanud merelaevanduse, kalastuse jne. kohta.

Fõniiklaste püüdest rahvusliku ühinemise järgi ei leia me mingit jälge. See seletub kõnesoleva maa isesuguste geograafiliste olusuhetega kui ka Süüria-Araabia stepist sisserännanud esivanemate nomadilise mõttelaadi ja eluviisiga. Kunagi ei jõudnud fõniiklased kokkukulamiseni ühesse riigikujusse; kunagi pole siin tekkinud ükskõik millekujulise ühise juhatuse all seisvat kindlat riiki või riikide liitu. Alles võõrale ülivõimule alistumise järel hakkasid fõniiklased ühiselt esinema; mõiste fõniiklaste riiklikust tervikust on tõeliselt alles nende perlastele allaheitmise tulemus.

Esimesed fõniiklaste asustused on vist küll olnud külakujulise iseloomuga ja sarnanevad tõenäoliselt väga vähe linnakujulistele asustustele. Alles pikamööda kujunesid mitmesugused iseseisvad väiksed riigikujud, linn-vabariigid, millesse koondus osa sisemaisest rahvastikust. Sellele vastavalt ei ole maa ega ta elanikkude jaoks alguses ainustki ühist nime olemas olnud. Nad nimetasid end lihtsalt oma linnade järele sidoonlasteks, tüürlasteks jne. Vanim resp. tähtsaim linn näib esialgu Siidon olevat, sest nii Homerose juures kui ka Piiblis (hiljemini ainult luuletajate juures) leiame fõniiklaste üldiseks äratähenda-

miseks nimetusi „sidoonlane“, „sidooniline“. Kuid juba Homerose juures leiame nimetusi „föniikialine“ ja „Föniikia“ võrdsetena „Siidonile“ ja „sidoonilisele“. Herodotos mõistab „sidoonlaste“ all ainult Siidoni elanikke, samuti kui „tüürlaste“ all ainult Tüürose omi.

Kuidas mõista ajaloolisel ajal tarvitatavaid nimesid „Föniikia“ ja „föniikialine“, on olnud vanast ajast kuni meie ajani äärmiselt vaieldav küsimus. Nii on arvatud, et Föniikia tähendab „datlipalmi maad“, järjekult föniiklane siis „datlipalmi meest“ (täiesti uskumatult kõlav seletus, seda enam, et datlipalmi vili Föniikias üldse küpseks ei saa). Teiste järgi tähendavat föniiklased „punanahku“ (nagu oleksid föniiklased indiaanlased olnud). Mõned jällegi arvavad, föniiklasi tulevat mõista kui „purpurivärvijaid“ või „punasevärvijaid“ (mis samuti väga imelik). Beloch loeb föniiklasi isegi oma nimelt vaimuderahvaks, müüdiliseks rahvaks: Föniikia olnud algupäraselt päikesejumala Phoenix'i riik, mis hiljemini maa peale lokaliseeritud, esiteks Kaarias ja siis Vahemere äärmises idaosas (täiesti abstraktne käsitus). Kõige tõenäolisem näib mulle olevat egüptoloogi Sethe arvamine. Sethe tõendab, et Egüptuse nimetus Fnh-w (Fenchu ehk Fenech) Kreeka Phoinikes'ile ning sellest tuletatud ladinakeelsele Poenus'ele ja Punicusele vastab. Arusaadavalt ei või juttugi olla Kreeka sõna otsekohest rippuvusest vana Egüptuse omast. Seda ei tõendagi Sethe. Ta oletab pigemini, et mõlemad väljendused ühisele allikale tagasi ulatuvad, s. t. ühele Semiidi sõnale, mida mõlemad rahvad (kreeklased ja egüptlased) igaüks omal viisil edasi on annud, resp. ümber kujundanud. Kuidas see Semiidi sõna kõlas, ei või me loomulikult enam kindlaks teha.

Föniiklaste sisserännu aeg laseb end loomulikult sama vähe kindlaks määrata, kui Egüptuse ja Babüloonia alguski. Föniikia suhtes muutub uurimine veel selle läbi märksa raskemaks, et siin üldse ei ole mälestusmärke, mis meile, kuigi ainult umbkaudselt, avaksid tagasivaate mineviku kaugustesse, nagu seda teevad Egüptusest ja Babülooniast pärit varajasemad mälestusmärgid. Ühte tohib siiski kindlaks pidada, nimelt et föniiklaste sisseränd Föniikiasse lõpmatu palju hiljemini aset leidis, kui sisseränd Niiluse orgu, ja milgi tingimusel vanem ei ole, kui sisseränd Eufrati ja Tigrise suubumisaslasse. Ka näib Herodotose teadetest selguvat, et föniiklased end ise palju nooremaks pidasid teistest vana aja kultuurrahvastest.

Föniiklaste meresõitude ja nende merekaubanduse alguse suhtes ei näe paljud teadlased mingisuguseid raskusi: maa mittesemiidi päriselanikud tegelenud nende arvates juba sellega ja sisserännanud föniiklased olevat kohe nende jälgedesse astunud. Sarnased raskete

küsimuste lihtsad lahendused on alati äärmiselt kahtlased. Edasi kõnelevad selle vastu kõik meile tuntud ajaloolised tõsiasjad ja arheoloogiliste leidude tulemused. Ka ülal ettetoodud asjaolud käivad seesugusele arvamisele vastu. Sellepärast tahame lühidalt kokku võtta, mis end tänapäeval kindlasti lubab tõestada.

Vanim kindel teade egiptlaste ja fõniiklaste suhetest kuulub kolmandama aastatuhande algusse e. Kr. III dünastia viimane, resp. IV esimene vaarao, kuningas Snofru, saatis oma laevad Süüriasse, et sealt hankida seedripuu-tüvesid oma ehituste jaoks. Jutt on 40 seedripuuga lastitud laevast. Seedripuu oli pärit loomulikult Liibanonist; sadam, kus sees käidi, oli Byblos. Järjekult on siin Fõniikiat mõeldud. Oli see esimene sõit Fõniikiasse, nagu ühed usuvad, või oli juba varemini sõidetud siia, nagu teised arvavad, seda ei saa enam kindlaks teha. Näib aga, et kaubanduse- ja mereläbikäimist võib kuni 3000 a. e. Kr. tagasi jälgida, sest on leitud esimese dünastia kuningahaudadest Abydoses savinõud, mis ainult, kujult ja tehnikalt täiesti erinevad Egiptuse omadest. Siin on siis tegemist impordiga. Kuna need nõud sarnanevad nendesamadele, mis kuninga Sahurê ekspeditsiooni poolt seedriõliga täidetult Liibanonist kaasa toodi, siis põlvenevad ka ülalmainitud nõud Liibanoni alalt. Kuid pöördume Snofru ekspeditsiooni juurde tagasi. Eriti tähelepanav on see, et fõniiklased ise oma laevadel enda seedriõli ei eksporteeri, vaid et, koguni vastupidi, egiptlased oma merelaevadega Fõniikiasse tulevad, et sealt seedripuid hankida. Siin pole arusaadavalt koht, et kõiki varsti järgnevaid egiptlaste ekspeditsioone Süüriasse ja Fõniikiasse loendada. Egiptlased pidasid end selle aja paiku, kui ekspeditsioon aset leidis, suurema või vähema õigusega maa härrasteks. Kunagi ei kõnelda aga ei Fõniikia laevadest ega ka Fõniikia laevandusest, millist asjaolu ei tohiks arvestamata jätta.

Väga huvitavaid ja instruktiivseid teateid omame meie Uue Riigi tähtsaima dünastia, XVIII, ajast, ja nimelt kuulsa Thutmosis III valitsusajajärgust (1501—1447 e. Kr.). Sellest ajast võin ma siin mõndagi esitada.

Thutmosis III on teatavasti 17 sõjakäiku Süüriasse ette võtnud. Neli sõjakäiku sooritati kõige pealt maad mööda. Nad näitasid kuningale, et varem ei või mõelda Liibanoni ja Antiliibanoni vahelt põhjasse läbitungimisele ja Kadeši vallutamisele, kui ta külgtiib vabaks jäi vallutamata Fõniikia ranniklinnade ümberhaaramisele. Ta otsustas selle tõttu esijoones Fõniikia ära võita, et seda siis kasutada operatsioonibaasina Kadeši vastu. Ta moodustas suure laevastiku, seadis selle ühe vilunud ohvitseri, kes juba tema isa all teeninud oli, ülem-

käsituse alla, viis laevastikuga oma väesalgad üle mere Föniikiasse, võitis maa ja saavutas sellega soovitud toetuspunkti edaspidisteks sõjalisteks üritusteks sisemaal. Meie näeme sellest, kuivõrra oli arenenud egiptlaste merelaevandus.

Teine asi, mis me siit õpime, on järgmine. Thutmosis III teatab meile oma annaalides, et kolmandama sõjakäigu lõpul Põhja-Süüria rannikul mõned laevad ära on võetud ja saagiga lastitult selle transporteerimiseks Niiluse-maale kasutatud. Et need Egiptuse laevad ei olnud, siis on siin tegemist ainult Ägäuse mere või Föniikia laevadega. Ägäuse mere laevad ei või aga sellepärast küsimuse alla tulla, et Thutmosis III Ägäuse kultuurpiirkonna rahvastega rahu elas, siin jällegi vaenulikust äravõtmisest kõneldakse. Jäävad niiviisi üle Föniikia laevad. Juhus on õnneks nii seadnud, et me ühes, nüüd kahjuks juba hävitatud hauas Thebäs, mis umbkaudselt samast ajast põlvneb, leiame Föniikia sõidukite esimesed kujutised. Laevad on nii kujutatud, nagu nad Niiluse sadamas asusid; langtrepid on alla lastud, üks osa meeskonnast maale läinud, kus Egiptuse kaubitsejad müügi- ja ostuhimulisi võõraid ootavad ja kauplemine algab. Laevnikud on iseloomustatud aasialiste semiitidena, nii et nende rahvuse üle enam võimalik pole mingi kahtlust. Sõidukite tüüp aga näitab, et nad täielikult vormis ja ehitusviisis Egiptuse omade jäljendused on ja ainult mõnes detailis neist erinevad, millest veel hiljemini kõneleme. Näeme järjelikult, et föniiklastel teise aastatuhande keskel on tublid laevad ja et need peasjuss on Egiptuse omade jäljendused.

Meie võime kolmandaks nende kujutiste abil kindlaks teha, et nüüd enam mitte üksi puid Föniikiast sisse ei veeta, vaid ka põllunduse tooteid, nagu neid veel tänapäeval Süüria rannikult välja veetakse. Nii leiame näiteks kujutatuna veini suurtes kannudes, samuti kalleid õlisid (seedri- ja oliiviõli), kosmeetilisi vahendeid ja rohte, elusloomi, orje jne.

Neljandaks näitavad meile selle aja allikad, kui suur oli Thutmosis III võim merel. Tema Egiptuse laevastikku kardeti kogu idapoolsel Vahemerel. Küprose kuningas oli otse Egiptuse vasall. Ka Ägäuse mere saari pidas Thutmosise kindral Thuti, „põhjamaade kuberner“, oma jurisdiktsiooni alla kuuluvaiks, kuigi see rippuvus peamiselt selles seisis, et saarte võimukandjad tarviliseks pidasid Egiptuse kuningale korrapäraselt rikkalikke kingitusi saata. Võidetud alade vürstid ja võimukandjad, kes Egiptusele allusid, maksid korrapäraselt oma tribuuti, rippumatud valitsejad saatsid jälle sama korrapäraselt rikkalikke kingitusi, et endale seeläbi kindlustada Thutmosis III heatahtlikkuse. Siin näeme ilmaajaloo esimest merejõudu, mis

moodustab Ptolemaioste hilisema merejõu antitsipatsiooni samadel maa-aladel. Meie saame ühtlasi kujutelma sellest, kui suur ja kui võrra arenenud oli sel ajal Egüptuse kaubanduslik läbikäimine. Kuninga annaalid teatavad ta valitsemise 34. aastast, kuidas ta seekord oma üheksandama Süüria sõjakäigu järel läks Föniikia kaudu tagasi Egüptusse ja kuidas teda Föniikia sadamais ootasid rikkalikud tribuudi ja kingituste kogud. Egüptusse transporditi need varandused „Kefti laevadel“, „Byblose laevadel“ jne. Et kõik need mitmesugused laevad olid Föniikia sadamatesse kogunud ja ootasid kuninga päralejõudmist, võiks Byblose laevade all neid mõelda, mis asusid otse Byblose sadamas. Kuid see oletus pole õige, sest Kefti laevad on Ägäuse mere laevad ja need oleksid selles nimestikus täiesti arusaamatud. Seepärast on õigusega hoopis teistsugust seletust otsitud. Nagu meie tänapäeval „India-sõitjatest“, „Austraalia-sõitjatest“, „Ida-Aafrika-sõitjatest“ jne. kõneleme, tuleb ka siin mõista neid laevu kui „Kefti-sõitjaid“, „Byblose-sõitjaid“ jne., s. t. laevadena, mis olid ehitatud ainult teatavate kindlate sõiduliinide tarvis ja milledest järjelikult mõned ikka ainult pidid liiklema Egüptuse ja Kefti-maade (Ägäuse mere maade) vahel, teised jälle ainult Egüptuse ja Byblose vahel. Niiviisi näeme, et juba 1500. a. ümber e. Kr. Egüptus omas korrapärast ja elavat laevandust Vahemere mitmesuguste punktidega. Meie ammutame aga veel midagi väga tähtsat sellest teatest. Näeme, et Thutmosis III oli sunnitud seekord oma Egüptuse laevu korrapärasest sõidust ära võtma, et neid nimetatud eriliseks ülesandeks kasutada. Föniiklased ei saanud sellest ülesandest jagu, kas sellepärast, et neil veel vähe laevu oli, või et Thutmosis III nende laevu küllaldaselt merekõlvulisteks ei pidanud ja oma rikkalikke varandusi neile ei julgenud usaldada.

Ei ole meie ülesanne siin kohal edaspidiseid suhteid egüptlaste ja föniiklaste vahel kirjeldada. Ainult paar märkust tahaksin veel juurde lisada. El-Amarna arhiivi tuntud ürikute keskel, mis kuningate Amenhotep III ja IV ajajärku kuuluvad, leidub hulk Föniikia vürstide kirju, mis suuremalt osalt vaaraole on saadetud. Need kirjad näitavad, et väiksed Föniikia linnriigid küll seisis elavas läbikäimises omavahel ja Süüria riikidega, kuid kaubandusühendustest pole kusagil kõnet. Ainuke läbikäimine üle mere toimus egüptlastega; selle läbikäimise otstarbeks oli Egüptust puudega varustada, ja see sündis siis nii omade kui ka Egüptuse laevade kaudu. Teiseks mainiksin veel, et Ramses III aegu — järjelikult siis, kui Egüptuse ilmariigi allakäik juba oli alanud, — kaubanduse ja läbikäimise tingimusi kogu tuntud ilmaga edasi alal hoiti ja laevanduse alal teotseti vast veel

suuremas ulatuses kui kunagi varemii. Isegni Amoni, Rê ja Ptah templitel oli igalühel oma laevastik Vahe- ja Punasel merel. Ramses kõneleb Thebä Amoni enam kui 67 meetri pikkusest pühast lodjast, mis oli ehitatud tema ellingus Liibanoni määratu suurtest seedripuu palkidest. Ja nagu Ramses II ajast peale Egüptuse väge suurendati palksõdurite salkadega, nii munsterdati nüüd ka Egüptuse laevadele tihti võõraid meeskondi. Selle läbi avanes Föniikia madrustele ja mereohvitseridele võimalus ka teisi laevasõiduliine tundma õppida, laevanduslikke teadmisi omandada ja juba olemasolevaid täiendada.

See viimane lause võib imelikuna tunduda, sest ustakse ju pea üldiselt, et just föniiklased on olnud Vahemere piirkonna kaubanduse ja mereliikimise valitsejad. Mis võisid nad siis uut juurde õppida? Silmitsegem seepärast Vahemere üksikuid alasid veidi lähemalt, et selgitada, kas võib kindlaks teha ükskõik milliseid tõestusi föniiklaste meresõitude kohta neil aladel.

Mitte iseäranis kaugel Föniikia rannikust asus esmajoones suur Küprose saar. Oleme juba eespool seda saart maininud, tähendades, et Sargon ei võinud jõuda sellele saarele Föniikia laevadel. Mõned teadusmehed on igatahes teisel arvamusel ja viitavad seejuures asjaolule, et sellest ajast peale siin leiduvad Babüloonia pitsatsilindrid, nende seas üks kellegi ametniku Naramsini nimega; ka suguelu alasti jumalanna savikuju olevat sel ajal Küprosele jõudnud. Kuid need tõestused ei ole üldse pidevad: esiteks on mainitud silindrid enamikus jämedad jäljendused ja teiseks pole sealäbi sugugi tõestatud, et originaalid siia jõudsid otsekohe üle Föniikia. Kaugus Küprose ja Föniikia vahel ei ole sugugi väiksem kui Küprose ja Väike-Aasia lõunaranniku vahel. Asjad võisid sama hästi Väike-Aasia kaudu siia jõuda. Olevat ju Sargon ka Väike-Aasia idapoolse osa enda alla heitnud. Edasi, mis puutub kultuslikkusesse asjadesse, nagu näit. mainitud suguelu jumalanna alasti kujusse, siis pole just mitte kõige tõenäolisem nende levimine mõne säärase vahetalitaja kaudu, kes — nagu föniiklased seda tegid — igalpool ainult kasutoova „äri“ peale mõtles. See figuur leidis ka Troojas ja mängis suurt osa Väike-Aasia kultustes. Teame ka, et Kreet ja Babüloonia kultuuri vahel on ühtivusi, ja siin olid vahetalitajaks kindlasti hettiidid, mitte aga föniiklased. Et hettiidid korrapäraselt Küprosel vaske tõid, seda teame me uutest Boghazkõi tekstidest. Nii leidis arvutult teid ja võimalusi, mil viisil mainitud asjad võisid Küprosele jõuda. Asjaolu, et Küprose kuningas kirjutab vaaraole Babüloonia keeles, ei tõesta ka Küprose varajasemat otseühendust Idaga Föniikia kaudu. Babüloonia keel oli tol ajal teatavasti üldine diplomaatiakeel. Keeltmõistvaid kirjutajaid leidis siis

küllalt, ja Küprose kuningas võis neid kergesti saada Egiptusest või hettiitide maalt, mille kuningatega ta kirjavahetuses seisis.

Peaasi on aga see, et meie tänapäeval arheoloogiliste väljakaevamiste ja leidude põhjal võime konstateerida, et veel teise aastatuhande keskel e. Kr. Küpros ei olnud Föniikiaga ühenduses. Selle vastu on Küprosel kindlaks tehtud nii Kreeta-Mükeeni kui ka Egiptuse asustused, ja leiud näitavad meile, millist osa need rahvad Küprose saarel mänginud. Õieti huvitav on veel järgmine fakt. On säilinud kellegi Un-Amoni (Wen-amoni) äärmiselt huvitav reisikirjeldus Ramses XII ajast (umbes 1100 a. e. Kr.), järjekult Egiptuse suurima poliitilise languse ajajärgust. See Egiptuse kõrge templiametnik oli Föniikiasse saadetud, et sealt seedripuid hankida, sest Amoni püha lodi vajas jällegi põhjalikku parandust. Nüüd ei sõitnud aga see kõrgem ametnik Föniikiasse mitte enam Egiptuse laevastikuga, nagu olid teinud ta eelkäijad, vaid kui reisija võõral sõidukil, mille madrused olid föniiklased. Föniikias, kus ta vastu oma tahtmist terve aasta pidi viibima, sai talle osaks terve hulk ebamugavaid asjaolusid, mida ta üksikasjalikult ja väga naljakalt kirjeldab. Kõike seda pidi endale meeldida laskma üks Egiptuse saadik tol ajal! Lõpuks sai ta häda ja vaevaga siiski soovitud seedripuid, ei julgenud aga välja sõita, sest kardetavad mereröövlid tahtsid teda üheskoos laadungiga vangistada. Milgi viisil läks tal siiski korda nende käest pääseda (kuidas, seda pole jutustatud); ta aeti aga tormi läbi Küprosele, mille elanikud ta pea-aegu pidid ära tapma. Õnneks märkas ta tänaval linna valitsejannat ja kõnetas teda, ei saanud end aga mõistetavaks teha ja pöördus siis valitsejanna kaaslaste poole sõnadega: „on ju kahtlemata keegi siin teie seas, kes mõistab Egiptuse keelt“, mille peale üks nendest vastas: „ma mõistan seda“.

Kas ei ole äärmiselt iseloomulik, et see Un-amon, kes terve aasta Föniikias viibis, Föniikia meeskonnaga ja Föniikia kapteniga ühel laeval sõitis ja oma kirjelduses rea Föniikia sõnu tarvitab, nüüd end Küprose saarel arusaadavaks ei suutnud teha ja selle järgi päris, kas keegi mitte vast Egiptuse keelt ei tunneks, mille peale üks end kohe teatas. Järjekult oli Föniikia keel siin tundmatu, küll leidis aga üks, kes Egiptuse keelt mõistis. See poleks mõeldav, kui siin oleks leidunud iidsetest aegadest Föniikia asundused ja kui Küprose ning Föniikia vahel oleks valitsenud elav kaubanduslik läbikäimine.

Nüüd kujutelgem endile Küprose saare geograafilist asendit! See on täiesti eeskujuline, sest Küpros oli juba looduse poolt määratud ristlemispunktiks Vahemere terve idapoolse osa mereliikimisele

Ägäuse mere, Väike-Aasia, Süüria ja Egüptuse vahel. Ka iseendast oli saar väärtuslik. Ta oli väga metallirikas, sisaldades peale rauda ja hõbeda kõige pealt lõpmatu hulga vaske, mis isegi selle saare järgi endale nime saanud; Küpros varustas selleaegse ilma suuremat osa mainitud hinnatava ja kultuurajalooliselt tähtsa metalliga. Seetõttu tekkis juba väga varakult Küprosel elav kaubavahetus naabermaadega, millele saar ühenduses oma rikkusega metsa ja muude tarbeainete suhtes tänu võlgnes oma vanal ajal kõrgesti kiidetud külluse eest. Ja nüüd pöörakem tähelepanu asjaolule, et veel peaaegu terve teise aastatuhande jooksul e. Kr. meie siin jälgi ei leia ei Föniikia asundustest ega ka tihedast kaubanduslikust läbikäimisest föniiklastega. Ometi asus saar Föniikia ranniku lähedal ja oli kõige lähem punkt, kuhu föniiklased oleks võinud jõuda sõidul ulgumerele. Kas on kõige selle järel enam üldse mõeldav, et föniiklased enne teise aastatuhande lõppu e. Kr. oleks olnud elavas kaubavahetuses Ägäuse mere aladega resp. Vahemere lääneosaga? Kuidas oleks võinud nad Küprost ignoreerida ja miks oleks see sündinud? Järjelikult on juba a priori selge, et sest kõigist ei või juttugi olla.

Kui me oma pilgud läände pöörame, siis kohtame Ägäuse mere alal n. n. Ägäuse kultuuripiirkonna. Selle kogunime all mõistame meie teatavasti koondatult kolme resp. nelja isesugust kultuuri, nimelt Trooja kultuuri (Trooja, teine linn), saarekultuuri (Küklaadide kultuur), ja Kreeta-Mükeeni kultuuri, resp. Kreeta kultuuri ja kreeklaste kultuuri Mükeeni ajal. Need kultuurid ei olnud siin kaugeltki ühel ja samal ajal olemas. Nagu kõigi eelajalooliste küsimuste juures, ei saa ka siin tähistada mingisuguseid täiesti kindlaid daatumeid, vaid võib kõnelda ainult varemaist ja hilisemaist nähtusist. Kuid tänu asjaolule, et egüptlased, nagu juba lühidalt tähendatud, olid Kreetaga elavas mere-läbikäimises, võime siiski umbkaudselt ajajärke dateerida. Nimelt on nii Kreetalt kui ka teistelt Ägäuse mere saartelt esemeid leitud, mis Egüptusest importeeritud ja mida siis osalt eeskujuna kasutati. Need esemed kuuluvad ajajärku neljandast kuni kuuenda dünastiani, sellega Vana Riigi aega (umbes 2900—2500 e. Kr.). Siit järgneb, et juba kolmandal aastatuhandel toimus mereliikimine Egüptuse ja Kreeta vahel. Kui me nüüd arvesse võtame, et Kreeta alguses ei mänginud mingit väljapaistvat osa, et Trooja kultuur ja Küklaadide kultuur on vanemad, et Trooja ja Melose ning vast ka Syrose saar on mereliikimise ürgsemad keskpunktid, siis tuleb meil Trooja ja Küklaadide kultuuri küll veel kaugemale minevikku asetada. Lähemalt ei lase aeg end fikseerida; et need kultuurid aga kaugelt nooremad on, kui ilmaajaloo vanim, egüptlaste kultuur, on ilmne. •

Trooja pidas kõigi ilmakaarte suunas rahvusvahelist kaubanduslikku läbikäimist nii maa kui mere kaudu. Eriti elav oli läbikäimine mere kaudu Trooja ja Kreeka saartelma vahel kuni Kreetani ja Küproseni. Väga elavasti toimus läbikäimine ka Küklaadide endi vahel. Ägäuse meri pole teatavasti mingi rahvaste jagaja: ta meelitab otse meresõidule, lähedalasuvatele saartele ja mandrirannikule tungimisele ja loob seega tiheda läbikäimise. Ta omab kultuurajaloos samasugust tähendust kui Niilus Egüptuses ja Eufrat Babüloonias.

Aja jooksul tõusis aga Kreeta tähtsus ja nii tekkis lõpuks kreeklaste merevõim (thalassokraatia), mis on ilmselt sajandeid kestnud. Seda merevõimu võis ülal hoida ainult tugev laevastik; ainult laevastiku kaitse all võisid Kreeta valitsejad julgelt oma saarel elada, oma lahtistes linnades ja lossides, mis juba oma asendi tõttu võimatuks tegid iga vastupaneku; ainult laevastiku abil võisid nad hoida merd vabana mereröövlitest, et suuremaulatuslikku merekaubandust üldse võimaldada.

Vanimal ajal, umbes kuni kolmanda aastatuhande lõpuni, võib olla isegi veidi kauemini, kui Kreeta egüptlastele peale tooresainete veel midagi muud ei annud, toimus mereliikimine Egüptuse ja Kreeta vahel peamiselt, kui mitte täielikult, Egüptuse laevadel ja Egüptuse kaupmeeste läbi; isegi kuningad saatsid mitmel korral suuremaid kaubanduslikke ekspeditsioone välja. Nägime juba ülemal, et veel Thutmos's III aegu arvukad Egüptuse laevad, n. n. Kefti-laevad, tegelesid korrapärase sõitudega Kreetale. Kuid juba teise aastatuhande esimesel poolel muutus olukord. Kreeta kultuur oli tugevnenud, Kreeta laevandus oli võimsas tõusus ja võttis ühes sellega üle õieti tähelepanud osa läbikäimisest. Teise aastatuhande teisel poolel, mil Egüptus lakkas ilmariik olemast ja seetõttu tema rahvusvaheline läbikäimine ikka enam kokku tõmbus, olid kreetalased vist täiesti üksinda terve mereliikimise vallanud.

Kui siis hiljemini esimesed Kreeka sisserändajad, achhaalased, Kreeta saare vallutasid, ei muutunud — niipalju, kui see siia puutub — midagi: elu voogas edasi, kunstkäsitöö ja tööstus õitsesid nagu varem, ning kaubanduse ja mereliikimise alal toimuti senises ulatuses edasi. Täiesti teistsuguseks kujunesid lood aga siis, kui uued, Dooria soost Kreeka rahvahulgad sisse rändasid, sest need hävitasid ja purustasid otse barbaarsel viisil kõik, mis nad kultuuri alal Kreekamaal ja Kreetal ees leidsid. Sellega oli Ägäuse kultuuri hukkumine otsustatud. Kaubandus ja liikimine hävitati ühe hoobiga ja Kreeta kaubalaevastik, mis hiljuti oli olnud võimsaim ilmas, kadus merelt.

(Lõpp järgmises numbris.)

A. Pridik.

Autori saksakeelsest käsikirjast tõlkinud O. Liiv.



Kaarle Olavi Lindeqvist.

Hiljuti saabus Helsingist sõnum, et üks Soome tuttavamaid ajaloolasi, keda ka Eestimaal tunti, professor Kaarle Olavi Lindeqvist 3. märtsil s. a. on manalasse varisenud.

Lindeqvist oli elukutselt õpetaja. Mitmed aastakümned on ta selles ametis teotsenud ja teda peeti üheks Soome paremaks õpetajaks. Kuid ajalookirjutajana ja uurijana on ta tuttavaks saanud ka väljaspool Soome piire.

Lindeqvist sündis käsitöölise pojana Tampere linnas 9. septembril 1858. a. Üliõpilaseks saanud 1877. a., õppis ta ülikoolis viis aastat peaaesjalikult ajalugu, mille järel ta mõned aastad oli Helsingis õpetajaks. Tahtes teaduslikul alal tööd jätkata viibis ta a. 1884. Rootsimaal arhiive uurimas, milliste uurimiste tulemuseks oli tema doktori väitekirj „Suomen oloista ison vihan aikana“ (Soome oludest suure vaenu ajal), mida ta kaitses a. 1886. Esimest korda võtab L. põhjalikuma uurimise alla selle tähtsa ajajärgu ja pöördepunkti Soome ajaloos, aastad 1713—1721, mida suureks vaenuajaks kutsutakse. Tema valgustab nimetatud aega üksikasjalikult, Soome vallutamist vaenlaste poolt a. 1713/1714, Vene valitsemiskorra sisseseadmist, maa tulunduslikku seisukorda ja vaimlisi olusid nimetatud ajajärgul. XVII sajandi viimane ja XVIII sajandi esimene pool jäigi Lindeqvisti erialaks, millel ta oma teaduslikes uurimises peaaesjalikult on liikunud. Üle 30 aasta selle järel, kui ta väitekirj oli ilmunud, nimelt a. 1919, andis ta oma õpetaja prof. E. G. Palméni 70-aastase sünnipäeva puhul, oma väitekirjast välja uue trüki, mis küll õigupoolest ei ole uus trükk, vaid täiesti uuesti läbitöötatud uurimus mainitud ajajärgu kohta; see selgub ka sellest, et väitekirj oli 171 lehekülge suur, kuna järgmine töö sisaldas juba 727 lehekülge. Tema uurimustest, mis käsitlevad sama ajajärku, võiksime nimetada töid „Kaarle XII:nnen soturien perustamasta Tobolskin koulusta“ (Karl XII sõdurite poolt asutatud Tobolski koolist), mis ilmunud 1895 a., ja „Ahvenan kongressin Suomelle tuottamista rasituksista“ (Ahvenamaa kongressi kaudu Soomele peale pandud kohustusist), ilmunud Historiallinen Arkisto's a. 1896. Samasse ajajärku süvenemise tulemusega oli ka viimati nimetatud aastal ilmunud tsaar Peeter Suure elulugu, mis küll peaaesjalikult on kompilatsioon ja tugib eriti Brückneri tuntud tööle

Peeter Suurest, kuid mis siiski annab väga kujuka pildi Vene tsaari tegevusest, kelle mõju Soome ajaloos nii suur on olnud.

Ka pöördus aastate jooksul Lindeqvisti tähelepanu n. n. „Väikese Vaenu“ (a. 1742—1743) peale, mida ta erilises uurimuses on valgustanud. Ka see töö tugib peaaesjalikult trükkimatul materjalil, mille ta suuremalt osalt Soome riigiarhiivist oli kogunud. Sama ajajärgu kohta käib ka L. uurimus „Tieto ja Venäjälle viedyistä sotavangeista 1741—43“ (Teateid Venemaale viidud sõjavangidest aa. 1741—43), mis samuti Historiallinen Arkisto's ilmunud.

Vahepeal oli Lindeqvist a. 1886 määratud Soome, Vene ja Põhjamaade ajaloo dotsendiks Helsingi ülikooli, missugust ametit ta kaks aastat pidas. A. 1888 läks ta koolipõllule üle ja nimetati Hämeenlinna lütseumi ajaloo ja Soome keele lektoriks. Hämeenlinnas on ta, osalt ka lütseumi rektorina, toiminud üle kahe aastakümne, kuni ta a. 1909 kutsuti vastavasse ametisse Helsingi.

Õpetajana olles kirjutas ta need tööd, mille kaudu ta nimi kõige tuttavamaks saanud, nimelt Üldise ajaloo ja Soome ajaloo. Esimene neist ilmus kahes tüsedas köites aa. 1903—1905 ja teises trükkis 1912—1915 aa., mil töö oli kasvanud kahekordseks ja ilmus juba neljas köites. Esimese trüki järgi on eestikeelne väljaanne ilmunud veidi muudetud ja mõnes suhtes täiendatud kujul. Hariliku käsiraamatuna, milleks Lindeqvisti üldine ajalugu oli kavatsatud, on töö võrdlemisi hea. Autor tahab eriti rõhku panna kultuurajaloole, valgustades sündmuste käiku kultuuroolude arenemist silmas pidades. See püüe tuleb vähemalt nähtavale teises trükkis, milles mõnedki osad, nagu Louis XIV ajajärk või Prantsuse revolutsiooni sündmused, on õieti hästi kujutatud. Et Lindeqvist pole erilist rõhku pannud teaduslikule täpsusele ja spetsialküsimustele, on tema töö iseloomu silmas pidades väga arusaadav. Seda rohkem on ta katsunud eriringkondade huvi äratada ajaloo vastu. On väga õige see, mis on öeldud Lindeqvisti üldise ajaloo kohta, et suurem osa Soome rahvast on selle raamatu ja tema väiksemate õpperaamatute kaudu, milliseid terve hulk on ilmunud, saanud omad teadmised üldisest ajaloost. Samuti on kindel, et Lindeqvisti lihtne ja selge esitamisviis on paljudes äratanud huvi ajaloo vastu.

Samade põhimõtete järgi, kui L. oli kirjutanud oma üldise ajaloo, kirjutas ta ka Soome ajaloo, millest samuti on kaks trükki ilmunud. Ka selles tahab L. anda võimalikult lihtsa ja selge ülevaate Soome rahva ajaloost, jällegi silmas pidades iseäranis kultuuroolude arengut. Et ta selle tõttu põhjalikult kõneleb kiriku-

olude arenemisest, rahva õpetamisest, et ta üksikasjalikult käsitleb näiteks Gezeliuste ajajärku, mis Soome rahva vaimlises elus eriti tähtis olnud, et ta näit. võrdlemisi laialt puudutab Soome linnade arenemist XVIII sajandil ja kirjeldab seda võitlust, mis neil tuli läbi teha Rootsi tähtsamate linnadega, on iseenesest selge. Ka L. poolt kirjutatud Soome ajalugu on hea arvustuse osaliseks saanud, kuigi peab möönma, et see töö ei saa konkureerida Yrjö Koskise Soome rahva ajaloo, mis on meistertöö omal alal oma intuitiivse nägemise ja oma selgete vaadete tõttu. Ka ei saa L. tööd võrrelda M. G. Schybergsoni teosega, mis on palju suurem ning sisaldab palju rohkem ja eriti teaduslikeks otstarveteks ära kasutatavat materjali. Kuid selge, ülevaatliku populaaresitusena on L. töö iseäranis hea.

Oma elu viimased aastad, mil Lindeqvist oli koolitööst vabastatud, pühendas ta selle linna ajaloo uurimisele, kus ta üle 20 aasta elas ja mille elust ta elava huviga osa võttis, nimelt Hämeenlinna ajaloole. Mõni kuu tagasi ilmus temalt „Hämeenlinnan kaupungin historia“, mis on jatkuks dr. Julius Ailio poolt välja antud uurimusele „Hämeenlinnan esi- ja rakennushistoria“ (ilmunud 1917. a.). Oma viimase töö jaoks on Lindeqvist kogunud õieti palju arhiivimaterjali nii kodumaalt kui Rootsi arhiividest, disponeerides selle hästi ja ülevaatlikult. Jällegi paneb ta erilist rõhku seesmiste olude arengu kujutamisele, valgustades ja võrreldes neid üldse Soome kultuuroolude arenemiskäiguga. Keegi on vist Lindeqvisti töö kohta öelnud, et ta liiga üksikasjalikult on tunginud linna elanikkude elusse ja liiga väikestele asjadele on tähelepanu pühendanud. On raske öelda, kas see hinnang on täiesti õige; nende ridade kirjutajale paistab, et Lindeqvisti põhimõtteks ka selle viimase suure töö valmistamisel on olnud, et väikeste sündmuste kirjeldamise ja neid tervikuks koondamise tagajärjel tuleb selgesti nähtavale see elu, mis on kõige ajaloolise sündmustekäigu tõeliseks põhjaks.

Oma väsimata agaruse ja selgejoonelise, lihtsa iseloomu tõttu, mis meie arvates ka väga selgesti tuleb nähtavale Lindeqvisti kirjatöis, oli ta väga armastatud oma õpilaste ja kõigi nende poolt, kes temaga kokku puutusid. Soome Teaduse Akadeemia ja Soome Ajaloo Selts olid valinud ta oma liikmeks ja oma teaduslike teenetete tõttu sai ta mõni aasta tagasi professori aunime. Iseäranis agaralt on L. toiminud Soome Ajaloo Seltsis, kus ta vähemalt paar korda juhatajaks olnud, mõjudes energiliselt kaasa seltsi püüete teostamiseks.

A. R. Cederberg.

Esimene Eestimaa talurahva-regulatiiv „Iggauks“.

Aleksander I troonileastumisega kerkis talurahva seisukorra parandamise küsimus, mida juba Katariina II valitsuse viimaseil aastail oldi aadli poolt kaalutud, Eestimaal tõsisemalt päevakorrale. Uuendusmeelne mõisnikkude peamees Jakob Georg v. Berg oli oma sagedastel sõitudel Peterburi mulje saanud, et noor keiser kindlasti sel alal uuendusi soovib ja et Vene valitsus kergesti võib ise vahele segada, kui koha peal asja ei algatata. Viimase hädaohu ärahoidmiseks tegi Berg Eestimaa erakorralisel maapäeval 1802. a. juunis ettepaneku välja töötada regulatiiv, mis määraks kindlaks mõisniku suhted tema talupoegadega. Maapäev oli asjaga päri ja valis selleks otstarbeks komisjoni, kes uuenduste põhimõtted välja töötas. Esitades viimased keisrile, nõutas Berg, tänu oma sidemeile Peterburis, Aleksander I-elt nõusoleku, et iga mõisnik ise oma talupojale regulatiivi välja kuulutab, nii et viimased arvaksid selle vabatahtlikult mõisniku poolt kingitud olevat. Reskriptiga Bergile 25. septembrist 1802 kinnitas Aleksander I regulatiivi. Sellele oli antud Eestimaa talupoegadele eri mõisnikkude poolt kingitud eraõiguste väline kuju — esiti isalikud manitsused ja siis maapäeva poolt vastuvõetud põhimõtete selgitamine populaarses, ebatäpsas vormis ¹⁾, mis normide juriidilist selgust ei võimaldanud. Ka sisult on see esimene Eestimaa regulatiiv enam uuenduste lubamine kui otsekohene seadus. Kutsudes talurahvast üles oma majapidamise eest korralikult hoolitsema, lubati parandada nende seisukorda, kes oma kohuseid korralikult täidavad. Kõik talu vara, mis otsekohe talu inventari hulka ei kuulunud, tunnustati talupoja omanduseks. Taluperemehele anti eluaegne tarvitamisõigus ja teatav pärandamisõigus oma talu kohta. Mõisnik võis laiska või hooletut peremeest talust välja tõsta ainult vallakohtu otsuse põhjal, millised kohtud mõisates ellu kutsuti talurahva omavaheliste asjade jaoks. Ka üksiku talupoja äramüümiseks läks vaja vallakohtu nõusolekut. Mõisniku vastu sihitud kaebuste lahendamiseks asutati ainult aadelpööstest koostuvad kihelkonna kohtud. Nende paremuste kõrval osutab see regulatiiv rea tähtsaid puudusi. Teoorjuse ja talupoja teiste kohustuste reguleerimise küsimus jäi täiesti lahtiseks: lubati ainult üldiselt seniseid orjusi mitte tõsta. Kodukaristuse õigust ei piiratud ja talupoegade müük jäi ikkagi teatavais piires lubatuks. Võrdlemisi suurte õigustega varustatud vallakohtu koosseisu kindlaksmääramine seati rippuvaks mõisniku heast tahtest, sest vallakohtu liikmed kinnitas ametisse mõisnik. Samuti võimaldas regulatiivi ebamäärane kuju selle eriviisilist tõlgendamist üksikute aadelpööstest poolt.

Kuid isegi säärane tagasihoidlik uuenduskatse tundus paljudele aadli hulgast üleliiga radikaalsena. Alles pikkade omavaheliste võitluste järel jõuti niikaugemale, et regulatiiv 1803. a. alul talu-

¹⁾ „Das . . . gewiss einzigartige Landgesetz“ nimetab seda regulatiivi A. Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert, I. Band, 1899, lk. 295.

poegadele avaldati selle järel, kui see „pastor Holsti“¹⁾ poolt oli Eesti keelde tõlgitud ja Tallinnas „J. H. Gresseli kirjadega“ trükitud. 1803. a. 20. aprilli ja 1. mai vahel ärapeetud kirikukonventidel jagasid ülem-kirikueestseisjad regulatiivi, mida selle eestikeelse trüki algussõnade järgi „Igga üks“ (õigem oleks: „Iggaüks“) hakati nimetama, kohalikele mõisnikele välja. Viimased kuulutasid selle sisu oma talupojale ja andsid neile iga adramaa kohta uuest regulatiivist ühe eksemplari. Peale selle sai iga mõisnik ja valla-kohus kumbki ühe eksemplari²⁾. Storchi teatel võtnud talupojad kõik lubatud uuendused rahulikult, kuid ilma liigse vaimustuseta vastu. Ainult inimeste müügi piiramise kohta käivad määrused kutsunud välja otsekoheseid heakskiidu märke talurahva keskel.

„Iggaühe“ saksakeelne tekst on mitmel korral trükkis avaldatud. Kõige pealt trükkis selle ära H. Storch³⁾, selle järel Joh. Ph. G. v. Ewers omas 1806. a. anonüümselt avaldatud töös „Provisorische Verfassung des Bauern-Standes in Ehstland“, milles XIX sajandi algusel väljaantud Eestimaa talurahva-seadusi võrreldakse Liivimaa vastava ajajärgu omadega. Lõpuks ilmus „Iggaüks“ R. J. L. Samson v. Himelstierna teose „Historischer Versuch über die Aufhebung der Leibeigenschaft in den Ostseeprovinzen“ lisana (ajakirja „Inlandi“ kaasanne a. 1838). Selle vastu läks regulatiivi eestikeelne tekst hiljemini täiesti kaotsi ja oli tuttav ainult Ewersi⁴⁾ ja Fr. G. v. Bunge⁵⁾ kirjelduste järgi. Mikkel Jürgens oma eestikeelsete raamatute nimestikus „M. Jürgensi Raamatute nime-kirri ehk Katalog“, 1857, teine trükk 1864, ei näi seda enam tundvat; samuti puudub „Iggaüks“ isegi säärases hoolikalt koostatud töös, nagu seda on Ed. Winkelmanni „Bibliotheca Livoniae Historica“ (2. trükk 1878). Ka Eestimaa talurahva agraarolude uurija Axel v. Gernet väidab, et eestikeelne tekst rüütelkonna arhiivis säilinud ei olevat ja et seda regulatiivi ainult saksakeelses redaktsioonis tuntakse⁶⁾.

Nüüd on endise tsensori J. Truusmanni raamatute hulgas, mis Tartu ülikooli raamatukogu-hoidja cand. K. Weltmanni poolt omandatud, leidunud muu seas ka üks ammugi kaotsi läinud „Iggaühe“ eksemplar, mis oma välimuselt täiesti vastab Ewersi ja

1) H. Storch, Russland unter Alexander dem Ersten, 2. Band, 4. Lieferung, 1804, lk. 116. Siin on igatahes mõeldud praost O. R. Holtzi, kes ka järgmised Aleksander I ajal antud Eestimaa talurahva-seadused tõlkis Eesti keelde.

2) H. Storch, op. cit., lk. 116—117; vrdl. ka C. H. J. Schlegel, Reisen in mehrere russische Gouvernements in den Jahren 1801, 1807 und 1815, 5. Bändchen, 1830, lk. 83—90.

3) H. Storch, op. cit., lk. 128—139.

4) „... auch in Ehstnischer Sprache gedruckt, und heisst gewöhnlich nach seinen Anfangs-Worten „Igga üks“ (ein Jeder) 25 S. in kl. 8“, Ewers, op. cit., lk. 2.

5) „... ethnisch in einem besondern Abdruck ohne Titel und Ueberschrift (Reval, 1802)“, F. G. v. Bunge, Einleitung in die liv-, esth- und curländische Rechtsgeschichte, 1849, lk. 307.

6) Axel v. Gernet, Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland, 1901, lk. 110.

Bunga kirjeldustele. Härra Weltmanni lahkkel loal selle siin kohal avaldades, tähendame, et eestikeelne tekst, mida selle tõlkimise järel olevat H. Storchi teatel täpsalt originaaliga võrreldud¹⁾, siiski osutab terve rea tähelepanuväärt erinevusi. Sissejuhatav osa, mis Saksa keeles teatavasti ei alga sõnadega „igauks“, on Eesti keeles hoopis teistsugune ja tekstis eneseski leidub mitmeid kõrvalekaldumisi originaalist: paragraafide järjekord ja isegi arv on Eesti keeles mõnes kohas erinev saksakeelse teksti omast, originaalis esineva impersonaalse väjendamisviisi asemel räägib mõisnik Eesti keeles iseenda nimel, 1. isikus, ja üldiselt on eestikeelne redaktsioon mõnes suhtes paljusõnalisem, kuid siin ja seal toonilt valjem. Ka lõpposa, alates uutest manitsussõnadest „Kohtomehhed ja valla-rahvas“, puudub originaalis.

Seda haruldast dokumenti ei oma praegu ükski meie suuremaist raamatukogudest. Oleks soovitav, et sel korral, kui „Iggaühest“ kusagil peaks avalikuks tulema veel mõni eksemplar, need toimetataks Eesti Rahva Muuseumi või mõnele teisele tähtsamale avalikule raamatukogule.

P. Treiberg.

Iggaüks, kes nouab sannakulik ja õige olla, ellab omma Üllemal warjo al, kes temma järrel kulab ja temma eest kostab. Sest Üllemad on sellepärast, et nemmad waggadele toeks ja kurjadele hirmuks peawad ollema, et waene ni hästi kui rikkas, ja rammoto ni hästi kui joukas omma teggemist keelmatta woiks aiada ja ommad teed julgeste käia. Kui ükski ei olleks, kedda üllekohtune peab kartma, siis teeksid kurjad õigedele ja teine teisele issi keskis tullist liga. Agga Üllematte ja Kohto läbbi tallitab Jummal neid.

Minna, teie Moisa-Wannem, ollen tännini aina üksi piddand teie walla wahhendamissed ja riud toimetama, ja mul on seäl jures mitto selletamist ja mitto tülli olnud; sest kurja igga piddi keelma ja igga ühhel õigust teggema, on suur ja raske murre; ja siiski weel ehk mõtleb monni, et temma assi mitte kül ei olle läbbikulatud; Jubba ollen sepärrast mitto korda isse ennesega ja teiste Moisa-wannematega katsund nou piddada, kuidas meie enestele sedda murret nenda woiksime kergitada, et ka teie asjad weel parreminne saaksid selletud, ja ühtlase ka teie põlw kindlamaks tehtud. Ja sedda möda on siis nüüd minnul ja teiste Moisa-Wannemattel se nou, seddasinnast seadmist teha, ia omma waldadest monned perremehhed ommale abbiks wotta, kes meie naal teie wahhendamissed ja riud woiksid läbbi kulata ja selletada.

Wotke siis nüüd, teie, minno walla rahwas, wotke sedda, mis minna, teie Moisa-Wannem, heast ja heldest süddamest, mitte üksi mulle kergitamisseks, waid keige ennamiste teie ja teie laste ello põlwe parrandamisseks ja õiendamisseks ollen seädnud, kui kindlaks märkiks wasto, et minna teile ja teie lastele õnne sowin; ja katsuge, sannakulikud olles, sedda kasso kätte sada, mis minna selle sinnatse seadmisse läbbi teile pakkun.

¹⁾ H. Storch, op. cit., lk. 116.

Teie perremehhed ja perrenaesed ; kes teie omma perre issad ja emmad peate ollema ! noudke omma tö ja hole läbbi, et teie pöld ikka ennam wilja kannaks, ja ka teie koddone tö kasso sadaks. Olge hoolsad sedda kasso ko-us piddamas, et se teile nappi aia peäle wannaks warraks olleks. Noudke ka, et teie lojuksed woiksid siggida, sest kuida teie muido ommad maad woite harrida ja ommad käimised käia. Kaswatage ikka noort suggu wanna körwa, siis on teil, kui wanna lõppeb, uus joud käes.

Omma sullastele ja ümmardajatele tehke õigust, ja andke neile nende palka ausaste kätte, et nemmad teie tööd rümsa südamega teeksid. Ja kui teie sedda omma orjadele annate mis kohhus, siis teie woite ka peäl käia, et nemmad tewad mis nende kohhus on.

Teie issad ja emmad ! ärge unnustage mitte sedda suurt käsko, et teie ommad lapsed kolbawaks innimesseks peate kaswatama, kes Jummalad kartwad ja igga hea asjale üssinad on. Juhhatage neid warratselt Jummalala sanna peäle, ja ärge sallige mitte et nemmad laiskust püüdwad, ehk jomist ehk wargust, sest neist touswad keik teised kurjad teud.

Teie sullased ja ümmardajad ! saatke ommad leiwawannemad ikka parrema põlwe peäle, nende maad harrides ja nende tööd tehhes. Ärge tehke nende tööd polikult, egga tehke neile holetusse läbbi kahjo, waid kuulge nende sanna ilma nurrisematta, sest se on teie kohhus, ja siis on teil julgus sedda wasto wotta, mis nemmad teile peawad andma.

Olge siis igga üks, kes teie perremehhed ja perre naesed, issad ja emmad, lapsed ja orjad ollete ! olge igga üks waggad ja waprad, ja sanna kulikud minno wasto, kes minna teie Moisa-Wannem ollen. Kaswatage omma hea ello wisi läbbi omma lotust minno peäle, et teie minno al woiksite ellada kui lapsed, omma wannematte ees. Sest minna ja igga Moisa-Wannem sowime ja tahhame, et teie keik kui waggad ja moistlikkud innimesed ellaksite. Meie tahhaksime teid hea melega igga rummalussest lahti tehha, ja nääksime, et teie kässi ikka hästi käiks.

Agga kui teie Moisa-Wannemattel nisuggune hea meel ja mötte teiega on, eks siis ka teie südda peaks teid sundima, römoga meile sedda tehha ja anda mis teie kohhus on, ja sedda-möda sanna ja teoga meid tännada, kes meie igga hädda ajal teile abbiks olleme, ja teid aitame, kui teil agga omma sü läbbi pudo ei olle.

Ses lotusses siis, et teil aus südda minno wasto on, ja et teie ikka hoolsamaks wottate minna, omma enneste ja omma laste warrandusse ja ello önnne kaswatamist püdes, tahhan minna esmalt, sedda kasso teie silma ette panna, mis sesinnane seädminne teie kätte sadab ; ja igga hea perremees ja walla innimenne muidogi kätte sanud ja piddand sama ; ja tootan hea melega, et minna ka eddaspidi nouda tahhan, igga sannakulikut ja head kaitsta, ja ni paljo kui ma sudan, aidata ja hoida.

I. Kui teie ommad maad öiete harrite, siis on teil lotus, et need astast astani parremaks lähwad ; ja se kasso, mis sest tou-

seb, kaswatab teie warrandust. Ja selle läbbi kinnitate omma enneste ja omma laste tullesat põlwe. Sest keik mis teie oigel wisil ollete kokko pannud ja eddaspidi weel jouate sada, olgo se rahha ehk willi, weiksed ehk hobboosed, ehk mu lojus ja warra, kui se agga teie omma on, ja ei mitte nisuggune assi, lojus ja põllo ehk maia riist, mis tallusse peab paigale jäma; keik sellega woite siis, kui teie ommad moisa wõllad ja kohto maksud ollete tassunud, tehha mis teie tahhate. Teie woite sedda ärra müja ja ärra kinkida, kui teie agga nenda tete, et se teie lastele kahjuks ei tulle, sest et nemmad teie päriiad on.

II. Kui teie ikka hoolsad ollete, ommad perrekohhad ja ello assemed ülles piddamas, siis peab teie ello asse, ja keik mis selle järrel on, põllud ja heinamaad, ni hästi teie omma ello põlwini, kui ka teie laste pärrandusseks jäma, ni kaua kui teie issi hästi maia peate, ja ni kaua kui teie lessed ehk lapsed sedda wisi tewad.

III. Ja et teie se sinnatse tootusse peale weel kindlaminni woiksite lota, lubban minna ka, et keddagi teie seast ei pea sunnitama omma perrekohta teise kohha wasto wahhetada, ja ei koguniste nisugguse kohha wasto, kus need maad alles sötis ja harrimatta on. Agga kui se juhtub, et Moisale nisuggune wahhetamine tarwis lähhäb, siis peab Kihhelkonna-Kohhus (mis meie teiste Kihhelkonna-Wannemattega nüüd nenda wottame seäda, kui sesinnatses ramatus pärrast õppetakse) sedda ärraarwama, mis senna jure tulleb anda. Agga on se wahhetamine sedda wisi, et parrem ehk surem koht sandima ehk wähhema wasto pakkutakse, siis jääb peale-tassuminne mahha.

IV. Kui kellegi käest eddaspidi maia ärrawoetakse, siis on se temma omma sü. Sest se woib agga nisugguselle juhtuda, kes ei olle oige maia-mees, waid kes holeto ja raiskaja on. Ja, et nisuggune perremees Moisale ja wallale kahjuks ja teotusseks ei olleks, tahhan minna, et kui nisuggust teie seast leitakse, siis minno Walla-kohhus, mis minna nüüd sean, sedda läbbi katsub, enne kui minna tedda temma maia pealt ärra lükkan.

V. Sedda möda, mis praego on öldud, ei woi ükski perremees ärra müdud sada, enne kui temma omma kohha peält lahti on sanud. Ka ei pea ükski issa egga emma omma lastega hopis ehk seltsi wisi, olgo nemmad sullased ehk wabbad innimessed, mitte muido sama müdud, kui agga siis, kui nemmad selle läbbi parreminne sawad assutud. Ükslased innimessed ei pea muido sama müdud, kui et enne Walla-kohto nou on kuulnud. Sest teie walla-kohtomehhed ellawad teie seas ja teawd sepärrast keigeparminne, missuggused ei kolba teie seas ellama ei teie seltsi jäma.

VI. Seda Walla-kohto sean minna, et temma minno naal teie rahho ja ello õnne katsub kinnitada. Ja sepärrast annan minna temmale ka melewalda, keik walla asjad ja riud läbbi kulata, selle ülle kohhud moista, ja neid teie seast nuhtlusse alla anda kedda temma leiab süallust ollemast. Agga sedda kohhut, mis Walla-kohhus moistnud, peab temma ikka esmalt minnule teada andma, sest enne kui minna sedda üigeks arwan, ei maksa se

weel mitte, ja sepärrast ei pea ükski enne sedda trahwi kätte sama. Sest minna, teie Moisa-Wannem, pean teadma kas teie kohto asjad öigust möda said läbbi kulatud: Ja kui minna siis seält jurest leian, siis kässin minna, et minno Walla-kohhus sedda ueste läbbi katsub. Kui ma jälle nään, et se nuhtlus, mis walla-kohhus moistis, liig on, siis tahhan minna sest mahha lüa, agga mitte isse sedda raskemaks seäda.

VII. Sesinnane minno seädus tunnistago, kui wägga se minno süddame nou on, teid holpsama ja parrema põlwe pole sata. Ja nenda, kuidas se siin minno üllem silma märk on, lootke selle peäle, et sesinnane seädus igga ühhest Moisa-Wannemast, kes minno järrel selle moisa peäle tulleb, peab ausaste petud sama. Nenda ka ei pea ükski neist sedda moisa teggo ja makso, mis teie tännini piddite teggema ja maksma, suremaks töstma.

VIII. Sedda keik sean minna omma ennese heast melest ja heldest süddamest, ja ei tunne seäl jures muud nou, kui et minno walla rahwas aiast aiani ikka ennam touseks, ja et aega möda ka se, kes siis jo wanna ja ellatand, mind wottaks önnistada. Sest kes hea nou peäle kuleb, se on murrelik kui ta weel sudab, ja temmal on siis joud käes, kui ta ennam ei suda.

Kaddugo siis keik kartus teie süddamest ärra, nago lassek-sin minna omma sanna walleks minna, ehk, et minna sedda, mis siin teile tootakse, iggapiddi ei wottaks piddada. Sest kui ka üks Moisa-Wannem, kes minno järrel selle moisa peäle tulleb, tahhaks selle wasto panna, siis on teil lubba, Kihhelkonna-Kohtusse minna ja selle ülle kaebada. Sepärrast minna ja keik Moisa-Wannemad, kes selle sinnatse seädmissse jures minnoga ühhes nous on, wot-tame Kihhelkonna-Kohhut seäda, et igga üks meie Walla-rahwa seast, kellele moisa polest liga tehakse, seält woiks abbi sada.

Kihhelkonna-Kohhus.

I. Selle Kihhelkonna-Kohto wannemad on need mollemad Kirriko-Wörmündri-Herrad, kelle Körwa minna nende Herradega, kes sedda samma omma walladel on seäduud, weel kolmandamat Kihhelkonna Moisa-Wannematte seast wottame wallitseda, kel Kihhelkonna-Wannema nimmi peab ollema, sest temma on kui Wahhemees teie ja teie Moisa-Wannema wahhel. Igga ühhel teie seast on lubba, omma hädda ja sedda liga, mis teile juhtub, temmale üllesräkida, kui Moisa-Wannem sedda ei wotta kuulda; selle paika, et monni tännini linna läks, ja seäl sedda, mis ta ka waewaga olli korjanud, kullutas, ja sandi rahwa tühja nou läbbi mitto kord ilma asjata kullutas.

2. Agga ikka ei tohhi ennam kui üks teie seast selle Kihhelkonna-Wannema jure tulla, kui ka se assi teiste kohta puduks: Ni pea kui nemmad keik, ehk ennam kui üks temma jure lähhäwad, siis nemmad kautawad omma öigust, ja sattuwad peälegi, kui kasso ülleastujad, nuhtlusse alla.

3. Se nimmetud Kihhelkonna-Wannem kulab ja katsub sedda läbbi, mis pärrast teie temma jure tullite, ja annab teile kahhe nädali aial selle peäle otsust. Kui teie sedda otsust ei sa, siis woite ühhe Kirriko-Wörmündri-Herra jure minna, ja temmale sedda nimmetada.

4. On teie assi sesuggune, et Kihhelkonna-Wannem sedda üksi ei sa selletada, ehk et temma leppitamine Moisa-Wannema jures ei möo, siis kutsub temma Kirriko-Wörmündri-Herrat kokko, ja peab nendega kohhut. Ja kui siis leitakse, et teie nisugguse asja pärrast kaebamas ollite, mis üle Kihhelkonna-Kohhus ei woi moista, siis wottab Kihhelkonna-Wannem omma holeks, sedda oige kohta juhhatada, et se seäl saaks läbbi kulatud ja ärrasselletud.

5. Kui se juhtub, et Kihhelkonna-Wannem ärra surnud, ja meie ei olle weel teist temma assemele wallitsenud, ehk et temma häige, ehk pitka aia peale kotto ärraläinud, siis woite, kui hädda tarwitab, ja seäl Kihhelkondas, mis keige liggem, üks Kihhelkonna-Wannem on, selle jure minna, ja temmale sedda, mis teie otsite, ülesrākida.

6. Agga ilma asjata ehk walle asja pärrast teie ei pea Kihhelkonna-Wannemat mitte tüllitama. Kes sedda teeb, selle peäle moistab temma otse kohhe nuhtlust. Ka annab temma teile, kui se luggu selge on, mis pärrast teie temma jure tullete, üksi otsust. Agga kui se seggane on, siis peab temma sedda Kirriko-Wörmündri-Herradega ühtlaste läbbi watama. Ja kui siis leitakse, et teie ilma asjata jutto teggite, siis peab teid, kui nähha, et teie sedda rummalast peast teggite, nomitama; agga kui Kihhelkonna-Kohhus nääb, et teie sedda pahha melega teggite, siis ta moistab sedda möda nuhtlust, kuidas ta leiab teil süüd ollemast.

Valla-kohhus.

Se on se kohhus, mis minna, teie Moisa-Wannem, ommale abbiks wottan, teie wahhendamise ja rio asja kulamiseks ja ärra selletamiseks.

1. Selle Walla-kohto mehhed peavad ollema üks Mees, kedda minna isse sean, ja nelli teist perremeest, ehk ka kaks, sedda möda kui tarwis lähhäb, kedda walla-perremehhed enneste seast ärrawallitsewad. Agga see mees, kedda minna isse sean, istub walla-kohtus essimesse paiga peäl.

2. Ka woib perremehhe poeg wallakohto-mehheks sada, kui temma mitte teise perre sullane ei olle.

3. Kui teie ommad kohto-mehhed ollete wallitsenud, peate neid minno ette toma, et minna teid woin juhhatada kui maleian et teie nisuggust ollete wotnud kes ei kolba, ja siis peate temma asemelle teist wallitsema.

4. Igga walla-kohto-mees jääb ello aianni selle ammeti peäl, kui temma sedda ni kaua tahhab ja woib piddada. Agga se kohtomees, kes kurja tö pärrast süalluseks sanud, ei olle sedda au en-

nam wäärt; ja siis peawad teised kohto-mehhed minno ees temma peäle kohhut moistma ja tedda ammeti peält ärralükkama.

5. Sesinnane walla-kohhus tulleb arro järrel igga ku sees ükskord kokko, ja peälegi weel ni mitto kord kui minna, ehk Se, kes minno assemel moisa peäl, neid kokko kutsume. Ilma moisa kutsmatta ei pea nemmad mitte kokko tullema. Sest igga üks peab, nenda kui ennegi, essiteks minno ennese, ehk ka selle jure tullema, kes minno assemel moisa peal on, kui temmal wahhendamist ehk kaebamist on.

6. Minna lubban ja tootan walla-kohto-meestele kergitamist selle teo polest mis nemmad moisa tewad, ja lubban se eest hooft kanda, et nende aia wiwitaminne neile saaks tassutud. Ka peab neile märki antama, kust igga üks tunneb kes nemmad on, ja et ta moistaks neid kui walla-kohto-mehhi auustada.

Walla-kohto ammet ja öigus.

1. Temma kulab sedda läbbi, mis teie teine teise peäle kaebate, wottab arro sest, ja moistab siis nuhtlust süallusele, ja öigeks sedda, kes ilmasüta. Keik nisuggused süüd, mis moisa koddone maenitsus ja hirm ei jowa tallitada, annan minna walla-kohto moistmisse alla. Agga isse on weel need suremad süüd mis nenda kui enne sedda, Ullema Kohto holeks tulleb anda ja jätta.

2. Walla-kohhus moistab nuhtlust sellele, kes nuhtlusse wäärt, ja lasseb tedda ka nuhhelda, ni pea kui minna lubba annan; nenda kui minna jo Vlma numri jäus ollen seädnud,

3. Kui minna leian, et nisuggused perremehhed walda on, kes omma kohta sandiste üllespeawad, siis tahhan minna, et walla-kohhus sedda esmalt läbbi kulab: Ja kui minna siis nään, et nemmad perremehhiks ei kolba, kui ei olle poega egga wäimeest ollemas, ja minna mitte isse ühhe teise perremehheks ei sea, kelle kätte ma sedda kohta, kui moisa omma ussun, siis peab walla-kohhus mulle monned kolbawad walla mehhed nimmetama, kelle seast minna siis perremeest sean¹⁾.

4. Walla-kohto kohhus on ka, et temma selle ette murretseb, et kui üks perremees maia peält lahti saab, temma warrandus-
sest siis keik, mis perrekohha pärralt on, woetakse ja ue perremehhe kätte antakse: Ja senna tulleb ka suiwilja seme arwata. Ka peab temma warrandus-
sest, enne muud wölga, se tassutud sama, mis temma moisaga wölga on.

5. Mis temmale siis weel, kui tal lapsi ei olle, järrele jääb, sedda antakse, kui temma pärrandus, temma kätte.

6. Agga kui temma lapsed jo täied innimessed on, ja kartus tulleb, et temma wottaks omma warrandust pillata, siis sedda

1) Saksaa keeles kölab see paragraaf järgmiselt: Es [das Bauerngericht] erörtert die Frage, ob ein oder der andere Wirth abgesetzt zu werden verdiene, und schlägt, wenn keiner von den Söhnen oder Schwiegerönnen des abgesetzten Wirths das Gesinde zu übernehmen im Stande ist, und der Herr selbst keinen auserwählt, dem er das Gesinde als des Hofes Eigenthum anvertrauen will, mehrere Subjecte, die zu Wirthen tauglich sind, vor.

peab temma laste wahhel jäggatama. Kui temma lapsed weel innimesse ealised ei olle, siis peab walla-kohhus sedda warrandust senni ühhe ustawa mehe holeks andma, kes ni kaua selle ette murret peab. Sesinnane laste wörmünder peab moisale ja walla-kohtule sest arro teggema ja hooit kandma, et lastele ühtegi kahjo ei tulle.

7. Seesamma murre peab walla-kohtul ollema kui üks walla-innimenne surreb, kellest wätimad ja nisuggused lapsed järrele jäwad, kes weel ei olle innimesseks sanud.

8. Walla-kohto kohhus on ka selle ülle moista kui perremehhed omma sullastele ja ümmardajattele nende palka öiete ei anna, ehk sedda nende eest kinni piddawad mis nemmad öigusse polest peaksid sama. Nenda sammoti moistab walla-kohhus ka selle ülle, kui perrewannemattel orjade peäle kaebamist on.

9. Kui leiwawannem omma orjaga, ehk orri leiwawannemaga rahhul ei olle, siis ei pea ommiti paiga wahhetaminne ollema, enne kui walla-kohhus selle ülle saab moistnud.

10. Walla-kohto murre peab ka ollema, et teie keik sedda täieste tassute, mis teie moisa teo polest peate teggema, ja moisa makso polest peate maksma.

11. Igga walla-innimesse kohhus on, et temma ommad walla-kohto-mehhed auustab ja nende kohto moistmisse alla heidab, ni pea kui minna sedda ollen öigeks arwanud.

12. Ei tohhi ükski walla-kohtomees keddagi kohtus, söbbrusse ehk tutawusse pärrast wabbandada, ehk wihha waeno pärrast süalluseks moista. Sest igga ilmasüta kissendab Jummal pole, ja Jummal kuleb tedda; agga süallune wannub sedda wimaks ärra, kes tedda nuhtlematta jättis, sest hirm ja nuhtlus olleks temmale woinud parrandamiseks siggida.

Kohto-mehhed ja walla-rahwas!

Teie näte siis, et kui minna teie omma rahwa läbbi kurja püan ärrakeelda ja nuhhelda, ja sedda ka kaitsta ja kinnitada mis hea on, minna sedda keige ennamiste se pärrast ollen teinud, et minna teie rahho ja ello öinne tahhan öiendada, nenda kuidas ka se wist teie ello öinne kinnitab, et iggauks nüüd selgeste teab, mis temma Omma on.

Ja sepärrast et sesinnane seädus ei kogguniste saaks seggatud, ehk teie kahjuks teistwisi seätud, anname Meie sedda trükkitud kirjaga teie kätte, igga ramato-mehhel luggemisseks, ja et teie sedda isse woite ärrapanna ja hoida.

Se öige ja moistlik teie seast nouab muidogi sel wisil ollada kuidas sesinnane seädminne teile käsku ja juhhatamist annab, agga püüdko nüüd ka temma sedda, kes sedda tännini mitte ei olle püüdnu. Minno rööm lähhäb se läbbi sureks, ja keige ennama head tete issi ennestelle, sest rahho ja öigus kergitab siis iggapiddi teie ello, ja teie joud ja warrandus touseb aiast aiani: Ja kui teie siis ka isse jubba ammo hingate, ellab siiski weel teie

hea nimmi rahwa meles, ja römustab teid iggaweste. Liati teie, kes teie nüüd, ni hästi kui ka eddaspidi kohto-mehheks sate tōstetud! kui au wäärt teie ammet on, siis peab ka teie ello wiis au wäärt ollema, ja teie isse nisuggused, kuidas teie nüüd ammeti polest teisi peate sundima, et teie hea kombe ennast keige walla ūlle welja lautaks, ja ka tedda panneks teid auustama, kes isse teid wiikab; ehk mitto pōrab siis jubba se lābbi, et temma teid wottab hābbenenada.

Minno lotus on, et meie rahwa seas wist paljo nisuggused moistlikkud on, kes neid rummalaid juhatawad, sest muido olleksime Meie seddasinnast seādmist mitte teinud. Agga need, kes õppetussest ei holi, ja kedda au egga hābbi ei sunni, neid sunnib kohto nuhtlus, neid sunnib raudjalla pōlli, ja wimaks läh-hāb Jummalaga Iggawesse Kohto ette meie keikide te.

Sannapōlgja lagguneb; sannakuulja seisab kindlaste rajatud.

Tallinnas,

trūkkitud J. H. Gresseli Kirjadega¹⁾.

Uus teos Ado Grenzsteini lahkumise ūle.

Friedebert Tuglas, Ado Grenzsteini lahkumine. Pāätükid meie ajakirjanduse ja tsensuuri ajaloo, Noor-Eesti kirjastus, Tartus 1926.

Ado Grenzsteini ākiline, salapārane kadumine Eesti avaliku elu nāitelavalt on huvitavamaid momente meie lähema mineviku poliitiliste voolude ajaloo. Grenzsteini lahkumine mārgitseb tāhtsat tāhiste vahetust Eesti poliitilistes ja rahvuskultuurilistes vahekordades, tāhistab umbse ja lāmbunud venestusaja lõppu ja avarapiirilisema tōusengu ajajārgu algust. Ūhtlasi on see moment seni olnud ūheks hāmaramaks ja tume-damaks nāhtuseks meie viimaste aastakūmnete poliitiliste võitluste alal. Tol ajal ei võideldud enam avalikult, mees mehe vastu, nagu me seda nāeme Jakobsoni ja Hurti tūlide ajajārgul, vaid peeti väiklast sissi-sōda esijoones mitmesugustel telgitagustel liinidel vastikute intriigide ja salakaobuste abil. Ei olnud juba kaasaegsetel kerge sārarse võitluse kõigi ūksikasjade jālile saada ega ole seda siiamaanigi rahuldavalt teha suudetud. Kindlasti on nii mõnigi huvitav fakt neist võitlusist ūhes tollaegsete tegelaste surmaga lauda kaasa lāinud. Grenzsteini suhtes on seni kaunis arusaamatuna tundunud, miks just tema, esmajārguline intriigimeister ja vilunud strateeg sārarseis pāevavalgust kartvais võit-lusis, lõpuks pidi taganema vastaste ees, kes temale omase mustakunsti võtteid nii hästi ei tunnud vōi tarvitada ei tahtnud. Ka olid Grenz-steinil tema võitluses meie rahvusliku ringkonnaga kasutada mitmeti

1) Kui kālesoleva regulatiivi ees leiduv seletus juba oli trūkkitud, leidsime, et selles mainitud M. Jürgensi katalogi teises trūkkis siiski „Iggatik“ on nimetatud.

kindlamad võitlusvahendid, paremad eneseväljenduse võimalused avaliku sõna kaudu ja suurem toetus Vene bürokraatia poolt kui tema vastastel. Edasi huvitab meid Grenzstein oma komplitseeritud hingelise struktuuriga, mitmetahulise, artistliku ja geniaaltseva karakteriga, mis esineb erandina Eesti lihtsatoimeliste ja jämedajooneliste iseloomude ridastikus. Lõpuks pakub suurt aktuaalset huvi Grenzsteini süü küsimus — kas oli ta sunnitud vabatahtlikult maapakku minema, põgenedes oma „timuka“ (tsensor J. Jõgeveri) ja „Kaini“ (J. Tõnissoni) eest, kes ta ülekohtuste abinõudega „välja sõid“ (nagu ta ise väitnud), või lahkus ta üldise põlguse alusena, kandes otsal äraandja põlastavat pitsatit?

Nende küsimuste, eriti viimase, üle on mitmelgi korral peetud ägedat sulesõda, kusjuures objektiivse tõe otsimine on pidanud aset andma mitmesugustele parteilisist sümpaatiast ja antipaatiast mõjutatud otsustele. Grenzsteini poliitika hindamise ja tema lahkumise tõeliste põhjuste selgitamise katsed ei annud kaua rahuldavaid tagajärgi ka vastava allikamaterjali kättesaamatuse tõttu. Esimesed Grenzsteini avaliku tegevuse käsitlejad, nagu P. Põld oma kirjutises „Eesti ajakirjanduse ajaloo“ (ilmunud anonüümselt „Eesti Üliõpilaste Seltsi Albumis“, VI, 1901) ja A. Jürgenstein „Postimehe“ juubelialbumis, 1909, on kasutanud peamiselt ajalehtedest saadavaid andmeid, mis Grenzsteini tegevuse igakülgseks valgustamiseks ei saa olla küllalised. Ka A. Kruusberg omas üldselt sisukas artiklis A. Grenzsteini üle (Eesti Kirjandus, 1916, lk. 386—397, 409—439) piirdub peaaesjalikult ajakirjandusest hangitud materjaliga ja Grenzsteini enda teostes esinevate andmetega, olles sunnitud viimaste vähesuse tõttu keelduma nii mõnegi keerulisema küsimuse lahendamise katsest. Tõös „Poliitilised ja ühiskondlikud voolud Eestis“ (1920, ilmunud enne mini ka ajakirjas „Vaba Sõna“) annab Peeter Ruubel Grenzsteini kui poliitikamehe kohta tabava üldise iseloomustuse, kuid ei tungi üksiküsimuste suhtes sügavamale kui ta eelkäijadki.

Grenzsteini poliitilise tegevuse teaduspärane hinnang sai võimalikuks alles 1917. a. revolutsiooni järel, mil avanesid seni suletud arhiivid ja võidi ligi pääseda asjasse puutuvaile allikmaterjalidele. Seda võimalust ruttas kõige pealt kasutama A. Kruusberg, avaldades seeria „Eesti ajaloo arhiiv“ esimese vihuna rea huvitavaid dokumente pealkirja all „Aadu Grenzsteini võitlus Jaan Tõnissoniga“ (1921). Kruusbergi järel on nüüd kirjanik Friedebert Tuglas spetsiaalselt tundma õppinud Grenzsteini kohta käivat seni avaldamatut materjali: ta on kasutanud A. Grenzsteini ja J. Jõgeveri päevaraamatuid, Grenzsteini erakirju A. Saalile, mis kuuluvad Grenzsteini avaliku tegevuse viimastesse ja tema maapao esimestesse aastatesse, ta on tutvunud

tsensoriarhiivis leiduvate andmetega, osalt ajalehe „Oleviku“ tsensoriveergudega jne. Samal ajal on Tuglas püüdnud koguda võimalikult palju suusõnalist traditsiooni Grenzsteini lahkumisega seotud küsimuste kohta ja usutelnud selles suhtes praegu veel elus olevaid Grenzsteini kaasaegseid. Ka tunneb ta põhjalikult asja kohta käivat trükitud materjali — vastavaid ajalehti, ajakirje, Šahovskoi arhiivi j. m. Selle võrdlemisi rikkaliku materjali põhjal on Tuglas koostanud A. Grenzsteini lahkumise kohta uurimuse, mis ilmus „Loomingus“ a. 1926 ja samal aastal ka eriraamatuna.

Tuglase töö, tugides värsketele ja mitmekesisele materjalile, mida autor on viimseini kasutanud, viib kõne all oleva küsimuse uurimise õieti tunduvalt edasi. Küll ei anna see igakülgset ülevaadet terve Grenzsteini poliitilise tegevuse kohta, vaid püüab eestkätt iseloomustada selle viimast ajajärku enne Grenzsteini kodumaalt lahkumist, esijoones eritella lahkumise põhjusi. Kuid jälgides säärast võrdlemisi kitsast ülesannet valgustab Tuglas Grenzsteini toiminguid laial ja avaral kultuurpoliitilisel tagaseinal, kujutab tabavate viibetega tolle ajajärgu olusid ja inimesi. Me leiame Tuglase teoses rea õieti huvitavaid jooni venestusaja tsensuuri ja ajakirjanduse seisukorrast, tutvume *ad oculos* selleaegsete „väikeste oludega ja väikeste vaimudega“. See ajalisel nii lähedane, kuid sisuliselt juba otsekui kaugesse minevikku vaibunud ajajärk tõuseb oma poliitiliste sahkerdamistega, tühiste ja armetute tülidega, paindliku opportunistmiga ja sihita ning suunata servilismiga Tuglase töös elavana meie ette. Oma ainesse suhtub Tuglas täieliku objektiivsuse ja rahuga, nagu see kohane uurijale, keda ei seo kummagi vastase poolega mingisugused erilised sümpaatiad ja kes neist küsimusist isiklikult lahutatud suure vahemaaga. Hoidudes senistest traditsionaalsetest seisukohtadest, püüab Tuglas jälgida ainult ajaloolist tõde, niivõrra kui selle kohta võimalik otsusi teha tema poolt kasutatud andmete põhjal.

Tuglase käsitlusviis on eestkätt psühholoogiline, nagu see ka loomulik ajajärgu suhtes, mil kindlailmeliste sotsiaalsete rühmituste puudumise tõttu Eesti avaliku elu ühiskondliku arenematusel pinnal käärikalt teotsesid üksikud isikud oma kitsaste ja isekate püüetega ning väiklase auahnusega. Säärasteil ajajärkudel ei avaldu ühiskondliku arengu kontuurid läbipaistva selgusega ega painuta üldised elusuunad üksikuid tegelasi käskivalt oma teenistusse. Siis on küllalt ruumi ja avaraid teotsemisvõimalusi isiklikele kirgedele ning affektidele. Ja säärase ajajärgude uurimisel on psühholoogilise tõlgendamise meetod vastuvaidlematult omal kohal. See ajaloo uurimise meetod on aga samal ajal eriliste raskuste ja hädaohtudega seotud. Tõlgendades teatava tegelase mõtteid ja püüdeid väheste säilinud allikakatkendite najal, ühendades psühholoogilise

analüüsi abil saavutatud eri elemendid mingisuguseks sünteetiliseks tervikuks, püüdes tabada teatava tegelase üldist karakterit, tema domineerivat võimet (kui Taine'i sõnu tarvitada), peab uurija paratamatult kõrvale kalduma diskursiivse aatlemise kindlatelt radadelt ja anduma intuiitiivseile otsingule, kunstipärasele esteetilisele loomingle, mille produktidsageli võivad tunduvalt eemalduda faktilise tõe pinnalt. Nii on ajaloolaste poolt loodavad psühholoogilised konstruktsioonid eestkätt ainult teatavaiks tööhüpoteesideks, millede õigustuse ja kõlvulisuse kohta selgusele jõutakse nende hüpoteeside rakendamisel tõelisuse seletamise teenistusse. Lõplikult jääb aga isiku sisim mina kõigis selle intiimimais hingevirvendusis ja sügavamais elamuis uurijale tabamatuks irratsionaalseks tundmatuks, mille saladusi täielikult ei ava ühegi olgu psühholoogilise, olgu teleoloogilise tõlgendamise võti.

Neil raskeil ja hädaohtlikuil radadel liigub Tuglas tänu oma sagedasis kirjanduslikes eritlustoiminguis teritatud pilgule ja arenenud psühholoogilisele vaistule vilunud meistrina. Ta hoidub ettevaatlikult ja kainelt kõigist kombinatsioonest, millistele olemasolevad materjalid ei paku tarvilikus ulatuses tuge, ja püüab kriitilise tasakaalukusega ehitada oma tulemused võimalikult kindlale, faktidega ja andmetega dokumenteeritud alusele.

Oma peene psühholoogilise analüüsi abil õnnestub Tuglasel anda Ado Grenzsteini isikust plastiliselt selge ja veenva kujutuse. Tuglase iseloomustuses esineb Grenzstein erandliku, raskesti tabatava iseloomuna, püsimat, rahutu ja alatasa mitmes suunas rabeleva isikuna, kel näib puuduvat üks kindel hingeline tuumik. Tema olulisemaks jooneks peab Tuglas äärmuseni arenenud subjektivismi: isiklik moment seisnud ta tegevuses ikka esimesel kohal, ta suhtumised olnud peamiselt isiklikku laadi, ta suunamutusi põhjustanud eestkätt ülihell, kapriislik ja egotsentriline iseloom. Endasse koondunud individualistina ei olevat Grenzstein suutnud leida tihedamaid sidemeid omaaegsete ühiskondlikkude jõududega ega omanud küllalt selget praktilist pilku tõeliste olusuhete kohta. Vaadeldes ilma ja elu kitsaltsubjektiiivse prismi läbi, ei osanud ta olevaid vahekordi ja jõusuhteid tarviliku objektiivsusega hinnata ega nende rägastikus orienteeruda. Grenzstein ei tunnud küllaliselt ei olusid ega inimesi, kuid, olles vallatud otse haiglasest auaahnusest, tahtnud ta siiski neid „rahvajuhina“ autoriteetlikult juhtida, mida esialgu teataval määral ka võimaldanud tolle aja ühiskondlik arenematus ja rahva vähenõudlikkus. Oma aja kitsastes oludes võinud Grenzstein, kes oli varustatud teatavate ajakirjanduslikkude ja rahvapedagoogiliste võimetega, end pidada suureks poliitikameheks. Sellisena olnud ta aga täiesti alaväärtuslik mitte ainult oma püsimatuse ja prak-

tilise meele puudumise, vaid ka enda täieliku moraalse arenematuse tõttu. Ta ei olewat osanud kunagi õieti eraldada lubatud võitlusvahendeid lubamatuist ega olewat aru saanud vajadusest vastastega ausat ja otsekohest võitlust pidada. Ta alistunud orjalikult välisele jõule, kuid kohelnud seda tagedamalt oma ümbruses liikuvaid Eesti tegelasi, püüdes neid igasugu abinõudega kõrvaldada ja rajades salakaebustega ning tagatreppide tallamisega endale teed. Siiski olnud Grenzstein Tuglase arvates idee-line tegelane, keda ei saavat süüdistada enda äramüümises aineliste kasude eest. Ta omanud ausat tahet ja häid püüdeid rahva heaks töötamiseks, kuid vastolu võimete ja püüete vahel saanud talle kui poliitika-mehele saatuslikuks.

Grenzsteini iseloomu nõrkuse ja tema haiglase auahnusega tulevat seletada ka tema osa venestuse ajajärgul. Tugev venestuse laine, mis tabas Baltimaad läinud sajandi 80-dail aastail, tundunud Grenzsteinile niivõrra võimsana, et ta fronti muutes hakkas jutlustama täielikku alistumist. Kahtlevaid mõtteid eestlaste kui rahva püsivuse kohta avaldanud, nagu Tuglas näitab, ka mitmed teised väljapaistvad Eesti tegelased (Fählmann, Kreutzwald, Koidula). Vahe seisnud ainult selles, et ühed venestamist kartnud, teised seda uskunud, kolmandad aga otsekohe tahtnud. Senistes tõekspidamistes ja lootustes vapustatud, hakanud Grenzstein venestust propageerima ihaldatava ideaalina, lootes sel teel endiselt edasi jääda tunnustatud rahvajuhhi ossa. See frondivahetus võinud alguses olla ainult teatavaks poliitiliseks võtteks enda seisukorra kindlustamisel uutes tingimustes, kuid varsti saanud mask tõeliseks näöks. Säärast Grenzsteini poliitikasuuna peab Tuglas igapidi alaväärtuslikuks ja kahjulikuks Eesti rahva huvidele: nõrgudes korrumpeeriva mürgina rahva organismi, halvanud ta õpetus Eesti rahva elujõuetusest rahva elujõudu kõige hädaohtlikumal silmapilgul ja paralüüeerinud selle eneseavaldusi (lk. 163, 200). Seepärast tunnustab Tuglas Grenzsteini negatiivseks kujukaks meie ühiskonna ajaloo.

Suurima osa oma uurimusest pühendab Tuglas Grenzsteini lahkumise põhjuste selgitamisele. Ta püüab kõige pealt kummutada Grenzsteini väite, nagu oleks viimane sunnitud olnud maapakku minema tsen sor J. Jõgeveri tagakiusamise tõttu. Esitades huvitava iseloomustuse Jõgeveri kohta, peamiselt tema päevaraamatu põhjal, näitab Tuglas, et Jõgever küll Grenzsteiniga vaenujalal asunud, kuid tsen sorina siiski viimase vastu tarvilikul määral erapooletust üles näidanud. Jõgever, kui tasakaalukas, skeptiline ja igasuguste illusioonide ning pooside vihkaja töömees, ei olewat suutnud kannatada rahutult rabelevat ja plaanitsevat Grenzsteini. Ta suhtunud 90-dais aastais küll ka kahtlevalt Eesti rahva tuleviku, kuid ei olewat siiski pooldanud rahva hävingu otsekohest

jutlustamist Grenzsteini poolt. Siiski jäänud Jõgever Grenzsteini suhtes ametliku objektiivsuse piiridesse ega olevat viimase vastu suuremat karmust üles näidanud kui rahvuslikku leeri kuuluvate ajakirjanikkude vastu. Mõnes suhtes võinud Grenzstein oma vaateid isegi vabamini levitada kui Hermann või Tõnisson, sest Jõgever ei olevat julgenud tema venestuse kiidulaule kustutada ega Tõnissoni lubada neid avalikult arvustada. Et Jõgever oleks Grenzsteini vastu erapoolik olnud mingisuguste sümpaatiate mõjul „Postimehe“ ringkonna vastu, seda peab Tuglas samuti võimatuks: sajandi lõpuni suhtunud Jõgever rahvuslikku ringkonda õieti suure umbusklikkusega ja hinnanud eitavalt selle ringkonna tegelasi.

Greinzsteini lahkumise tõelised põhjused peitunud palju sügavamal, juurdudes ühest küljest mitmesugustes välistes asjaoludes, teisest küljest aga Grenzsteini enda isikus. Kõige pealt muutunud venestuspoliitika propageerimine täielikuks anakronismiks sajandi vahetusel, mil uus energiaküllasem sugupõlv ilmunud Eesti avaliku elu näitelavale ja venestuseski alganud teatav raugemise ja mõõna aeg. Uus generatsioon, olles üles kasvanud venestamisaja umbsetes oludes, osanud neile paremini kohaneda ja venestajate nõrkusi osavamini kasutada. Sellele sugupõlvele, keda J. Tõnisson, K. Päts j. t. juhtinud, kinkinud rahvas, õigest eluhoiu instinktist aetuna, oma poolehoiu ja taganenud endiseil radadel tammuvast Grenzsteinist. Viimane ei olevat osanud õigel ajal aru saada neist olukorra muutusist ja jäänud iga päevaga ikka rohkem ajast maha. Ta näinud oma poliitika ebaõnnestumise põhjusi ainult vastaste isikutes ja raisanud oma energia püüetes neid kõrvaldada.

Kuid ka tema intriigid ja salakaebused ei annud soovitavaid tagajärgi, sest ta olnud ise oma ülemuste silmis poliitiliselt kahtlusealuseks saanud. Tallinna ja Narva venestajate kildkonnad J. Kõrvi ja J. Reinvaldiga eesotsas kujutanud, Grenzsteiniga sõjajalale sattudes, teda Eestimaa kubernerile vürst Šahovskoile kui kõige kardetavamast Eesti rahvuslaste juhti. Samasuguseid vaateid Grenzsteini suhtes sisendanud Šahovskoile ka Vene usu vaimulikud, kes Grenzsteinis olid harjunud nägema Luteri pastorite partei juhti. Kõigil neil mõjutusel esitas Šahovskoi 1892. a. siseministrile hävitava otsuse Grenzsteini poliitilise tegevuse kohta, nõudes ta väljasaatmist esimesel kohasel juhul. Et Grenzsteini ei tabanud J. Järve saatus, selle eest võlgnenud ta tänu vastolule Eestimaa ja Liivimaa kuberneride vahel. Ainult Liivi kubeneri Sinovjevi heatahtliku toetuse tõttu võinud ta Tartus oma ajakirjanikuslikku tegevust jätkata. Šahovskoi aruanne, mille olemasolust Grenzstein ei teadnud, jäänud Vene keskvalitsusele ka edaspidigi mõõduandvaks Grenzsteini suhtes. Umbusklikkust tema esinemiste vastu aidanud omalt

poolt tõsta Grenzsteini kaebused Vene riigivõimu kohaliku esindaja, tsensori, peale ja tema teravad väljaastumised Balti saksluse vastu. Toibunud esialgsest ehmatuses ja kohanenud muutunud tingimustele, võitnud Saksa ollus peagi esimeses venestuse hoos kaotatud seisukohad tagasi ja sobitanud sõbraliku liidu Vene riikliku võimu kandjatega. Grenzstein, kelle saksavaenulikud tööd alles sajandi lõpul ilmusid, äratanud oma filippikatega nüüd ainult võimumeeste pahameelt ja aidanud suurendada nende umbusklikkust enda vastu. „Nii toetas sakslaste teadlik vaen Vene vaimulikkude pimedust ja võistlejate kadedust, et esitada Grenzsteini tarvilikus kohas kahtlases valguses“ (lk. 197). Vene valitsus ei osanud kasutada oma truualamliku teenri võimeid riikliku poliitika huvides ega toetanud teda küllaliselt võitluses tema vastastega. Sellega jäi kõigi poolt mahajäetud ja kasutust heitlusest tülpinud Grenzsteinil ainult üks tee üle, et väljakannatamatuks muutunud seisukorrast auga välja pääseda: vabatahtlik maapagu.

Nii Tuglase uurimuse tulemused, millistega võib üldiselt päri olla. Siin on esmakordselt antud laiajooneline ja perspektiivirikas pilt ühe hämarama episoodi kohta meie poliitiliste võitluste ja ühiskondliku mõtte ajaloos, siin on loodud kindel aluspõhi teatavaile vaateile Grenzsteini kohta, mida juba ennemini on avaldatud, kuid mida seni keegi polnud teaduspäraselt tõestanud. Tuglase töös leiame terve rea õnnestunud iseloomustusi ja tabavaid tähelepanekuid selle tumeda ajajärgu olude ja inimeste kohta. Otsuste langetamises toimib Tuglas üldiselt tarviliku kriitilise ettevaatusega. Siiski näib mulle, et ta mõnikord oleks võinud mõne järelduse hüpoteetilist iseloomu enam rõhutada. Näiteks jääb ikkagi ainult oletuseks, et Jõgever oleks Grenzsteini suhtes püsinud alati tarvilise erapooletuse pinnal. Tuglas mainib ise, et Jõgever mõnikord Grenzsteini suhtes hakkas ärritust tundma, teda karmilt kohtles, et Jõgever kasutas Vene valitsevais ringkonnis püsivat vaadet Grenzsteinile kui rahvusliku orientatsiooniga tegelasele, teades hästi selle ekslikkust jne. Kas siiski asja nii olles Jõgever ei võinud Grenzsteini suhtes erapoolikum olla kui „Postimehe“ ringkonna suhtes, kellega ta vahekord niivõrra terav polnud? Tuglas mainib ühes kohas, et me selles küsimuses võiksime lõpliku otsuse alles siis teha, kui meil oleksid tarvitada kõigi tolleaegsete ajalehtede tsensoriveerud (lk. 103). Sellepärast ei saa peamiselt Jõgeveri päevaraamatu põhjal (mis küll subjektiivselt seisukohalt täiesti usaldusväärne allikas võib olla) tehtud otsusi Jõgeveri erapooletuse kohta täiesti lõplikelt pidada. Et aga tsensori surves ei või näha mingit Grenzsteini lahkumise ainsat või peamist põhjust, see peaks Tuglase eritluste järel täiesti selge olema. Samuti ei ole Tuglas suutnud esitada kindlaid tõestusi oma väite kohta, nagu

oleks Šahovskoi aruanne 1892. aastast veel palju hiljemini mõjutanud Vene võimude eitavat suhtumist Grenzsteinisse. See väide on igatahes väga tõenäoline oletus, kuid vajab ikkagi toetust uute täiendavate andmete poolt. Mis puutub Tuglase uurimuse välisesse külge, siis on tema teos kavatsetud rohkem esseede koguna, kui kõiki teaduslikkuse nõudeid rahuldava tööna. Sellepärast ei ole allikad alati teadusliku täpsusega üles antud ega tarvitatud materjalide nimestik teosele juurde lisatud. Tsiteeritavad katked allikaist on paigutatud tekstisse, mis asjaolu tõttu töö mõnikord lausa omandab mingi alliklugemiku ilme.

Need on vähetuntud ja keerulised teerajad, millistel Tuglas käesolevas uurimuses liigub. Kasutades tagajärjekalt moodsa allikatekriitika ja psühholoogilise interpretatsiooni võtteid, on ta üldiselt siiski hästi üles saanud kõigist raskusist ja annud teose, mis jääb väärtuslikuks lisanähtuseks meie poliitiliste võitluste ja rahvuskultuurilise arengu ajaloole.

P. Treiberg.

Ungari ajalookirjanduse peajooned.

Ungari ajalookirjandus ei ole ainult ühel teadusalal tehtud uurimiste spetsiaalselt tähtis toodang, vaid tal on samuti teened rahva hingelaadi kasvafamise ja arendamise suhtes. Ungari ajalookirjandus on eestkätt rahvusliku ajaloo jäädvustamise eest hoolt kannud. Kahjuks ei muretsetud küllalt selle eest, et Ungari keeles ilmunud uurimuste saavutustest välismaale teateid anda. Üldajaloo uurimise alal esineb ka võrdlemisi vähe Ungari teadusmeeste nimi. Samuti on vähe välismaalasi, kes ennast Ungari ajaloo spetsiaalsele uurimisele oleksid pühendanud. Sellega on seletatav, et välismail vähe tuntakse Ungari sündmusrikast ajalugu. Peale *Amadé Thierry* romantilist vaimustust peame leppima ainult *Michelet'* või *Macaulay* kiitvate märkustega Ungari rahva mineviku üle. Ungari naaberrahvaste seast võib juba märkida mitme teadlase nime, kes oma rahva ajalooga ühenduses tunnevad ka Ungari minevikku. Ungariski leidsid tunnustust *Franzisek Palaczky* teosed (XIX s. esimesel poolel, eriti tema *Čehhimaa ajalugu*), kuna meie päeva kuulsa *Rumeenia teadusmehe, Nicolaus Jorga* tööd oma sihilikkuse ning vahest romantiliste teooriate pärast ei ole just kõige soovitatavad. Austerlase *Alphons Huberi*¹⁾ ning tema tööd *jatka ja Oswald Redlichi*²⁾, siis *Heinrich Friedjung*³⁾ toodangus leidub hästi kirjutatud peatükke Ungari ajaloo kohta. Puht Ungari ajaloo sisaldab *Edouard Sayous* usaldusväärne teos: „*Histoire générale des Hongrois*“ (*Vienne*, 1900). Eriti peab silmas Itaalia-Ungari suhteid, kuid on andmete tõelisuse vaatekohast vähem korda-

1) *Geschichte Österreichs*, I—V, Gotha, 1885—1896 (Árpádi ning Anjou dünastiate üle).

2) *Österreichs Grossmachtsbildung in der Zeit Leopolds I*, Gotha, 1921.

3) *Österreich von 1848 bis 1860*, I—II, Stuttgart, 1908.

länud Carlo Antonio Ferrario töö „Italia e Ungheria, Storia de Regno d'Ungheria in relazione con la Storia italiana“ (Milano, 1926). Välismaa huvi rahuldamise eesmärgiga kirjutasiid kaks Ungari teadusmeest häid töid, nii Julius Szekfü: „Der Staat Ungarn, eine Geschichtsstudie“ (Stuttgart-Berlin, 1917) ja Aleksander Domanovszky: „Geschichte Ungarns“ (München, 1923).

Ungari ajakirjanduse täppis, usaldatav bibliograafia puudub veel, olgugi et Ungari Ajaloo-Selts oma 50-a. juubeli puhul (1917) selle valmistamise omale ülesandeks tegi. Hea ülevaate Ungari ajalookirjanduse kohta kuni a. 1913 pakuvad Saksa „Jahresberichte der Geschichtswissenschaft“ Ungarit käsitlevad peatükid. Mitte-ungarikeelsete teoste suhtes on soovitatav kadunud prof. Robert Graggeri poolt toimetatud „Bibliographia Hungariae. I. Historica, Verzeichnis der 1861—1921 erschienenen Ungarn betreffenden Schriften in nichtungarischer Sprache“ (Berlin-Leipzig, 1923).

Ungari ajalookirjanduse arenemiskäigus paistavad välja järgmised ise-loomustavad peajooned. Algusel (paganuse ajal) kirjutavad ungarlaste üle ainult võõrad (XI sajandini). Pärast ristiusu vastuvõtmist reformatsiooni ajani tekib ladinakeelne Ungari kroonikakirjandus (XI—XVI s.); reformatsiooniga ilmub ladinakeelse kõrval ungarikeelne ajalookirjandus (XVI—XVIII s.); XVIII sajandil tekib Ladina keeles metoodiline, teadusliku iseloomuga ajaloo-uurimine ja XIX sajandil areneb välja ungarikeelne, modern ajalooteadus. See jätkab oma tegevust vahetpidamata, meie päevil mitte ainult Ungaris, vaid ka välismaal, Ungari teaduslikkudes instituutides ja püüab Ungari teadusmeeste uurimisi ka väljaspool Ungarit tutvustada.

*

Ungarlaste olles nomaadrahvas, on loomulik, et esimesi teateid nende üle leidub võõraste töis. Jordanes (Gootide ajalugu) mainib hunugurite rahvast; Theophanesi Chronographia räägib Asovi mere ümbruses asuvast Muageras (Muager = Magyar) Hunni kuningast. X sajandi alul kirjutab Kesk-Aasiast pärit araablane Dsajhani (vürst Árpádi kaasaeglane) ungarlaste maast ning nende kommetest. Tema tööd kasutavad Persia kirjanikud Gurdezi, Ibn Rosteh (a. 1050 ümber). Vanade ungarlaste üle on tähtsad allikad Kreeka keisrite Leo Targa ning tema poja, Konstantinos Porphyrogennetose kirjutised (Taktika, De administrando imperio). Ida kroonikates mainitakse ungarlasi õige sümpaatilise rahvana, kuna Lääne kroonikad neid enamasti vastikuina ise-loomustavad. Viimastest peab nimetama Nestori Vene, Hinkmari Germaani, Liutprandti Lombardia, Ekkeharduse Sankt-Galleni ja Otto Freisingeni kroonikat ning Annales Fuldenses ja Annales Altaenses (Altaich).

XI aastasajal, ühes ristiusu levimisega, täitub Ungari kloostritega, kirikutega. Loomulikult mõtlevad haritud mungad ajaloo kirjutamisele. Nagu keskajal üldse, sünnivad Kroonikad (üldisest kristlikust vaatekohast kirjutatud, nii öelda maailma ajalugu); Gestad või Historiad (rahvuslik ajalugu) ning Vitae, Legendae (Rooma kiriku pühikute elulood). Nagu üldse on Ungariski kuningahoov ja kloostrid ajalookirjanduse esimesed pesad. Ungari apostli, Püha Gerhardi ning Árpádi soost pärit, pühadeks tunnusta-

tud kuningate, vürstide, vürstinnade — Stephan, Imre, Ladislaus, Elisabeth, Margarethe — üle on õige vara legendid tekkinud, milledest allikakriitika võib mõndagi ajaloolist reaalsust konstateerida.

Olgugi et keskaja Ungari ajalookirjandusest palju kaduma läks, võib siiski kindlaks teha umbes 35 gestat, kroonikat või traditsiooni, milledest umbes 10 meie päevilgi tähtsaks peetakse. Ajalooliste uurimiste ning filoloogiliste võrdluste põhjal on korda läinud konstateerida, et esimene, suur rahvuslik kroonika, kadunud „Gesta Ungarorum“, pidi a. 1091—92 valmistatud olema. Selle materjal leidub kõikides hiljemates kroonikates. Neist andis vaidlemiseks palju põhjust Anonymuse „Gesta Hungarorum“. Anonymus jutustab ümmarguses kontseptsioonis, elavas esitusviisis, kiriklikult vaatekohalt, soojema isamaalise eneseteadlikkusega ungarlaste maaleteekust. Ta püüab tõusta kõrgemale teaduslikule nivoole; „talupoegade võltsitud juttude või kandlelööjate lobisevate laulude“ asemel tahab ta kirjutada teose, millest noobel Ungari rahvas võiks vääriliselt tundma õppida oma esiisade ajalugu. Teose tekkimisaja ning tema autori isiku kindlakstegemise kohta on esitatud mitmed hüpoteesid. Autor nimetab ennast: *P. dictus magister, gloriosissimi ac bonae memoriae Belae regis notarius*. Et Ungaris neli kuningas Bélat valitsenud, sai ta juba ammu Anonymuse või „Nimeta Notaariuse“ nime. Kui esimese Ungari ajaloo kirjutaja huvitas ta ning tema töö lõpmata teadusmehi. Viimaste uurimuste järgi võib arvata, et meil on tegemist kuninga Béla II notaariga, Vana-Buda praosti, Peetriga ja et töö tekkinud pärast a. 1235. (*P. dictus magister* tähendab, keskaja dokumentide analoogia põhjal: *Petrus, dictus magister*).

Čingiskhani pealiku Batu khani juhatusel Ungarisse tunginud mongoollaste hävitamistööst (1241—1242) teatab meile Nagyváradi preestri, itaallase Magister Rogeriuse „Carmen Miserabile“. Täielikum kroonika on a. 1284 ümber, kuninga Ladislaus IV hoovipreestri Simon Kézai poolt kirjutatud „Gesta Hungarorum“. Hunne ungarlaste esiisadeks pidades, kirjutab K. osava kompilaatorina Hunni-Ungari ajaloo kuni a. 1282. Ta vaidleb välismaa ajalooteadlaste vastu, kes sihilikult valetavat, et ainult ungarlaste võite vähendada.

Kézai Gesta ainet sisaldab ka Ludvig (I) Suure ajal (1340—1380) tundmata autori (arvatavasti munga Markuse) poolt kirjutatud „Chronicon pictum Vindoboniense“, mis on eriti kuulus oma ilusalt miniatüüridelt ning initsiaalidelt. See on Hunni-Ungari ajalugu Anjou dünastia ajani (1330). Markuse peallikaks oli meie päevil juba tundmatu Árpádi-ajajärgu kroonika. Ajaloolised jutud ning legendid on Markus ümmarguseks tervikuks kokku sulatanud; tema teos pakub Ungari keskaja sündmustest vägeva, kaasakiskuva pildi.

Kuningas Mathias I ajal ilmub esimene Ungari trükitöö „Chronicon Budense“ (1473). Mathiase hooviametnik, Juhán Thuróczy jätkab Markuse „Wiini kroonikat“, käsitledes ka Hunyadite ajajärku (XV s.). Mathiase hocvis asuv itaallane, renaissance'i teadusmees Antonio Bonfini kirjutab Ungari ajaloo, algusest kuni Vladislaus II valitsuse lõpuni (1515). Bonfini ladinakeelne teos — *Rerum Hungaricarum Decades* — on järgnevail sajandeil ajalookirjanikkudele eeskujuks ning tähtsamaks allikaks. Teine itaallane, Marzio Galeotti on kuningas-

Mathiase silmapaistvate ütluste, tegude ning temast räägitud anekdootide jäädvustajana tuntud.

Peale keskaja Saksa, Čehhi ja Poola kroonikate on XV sajandil Ungari kohta tähtis teos Krakovi toomhärja, poolaka Jaan Dlugoszi „Historia Polonica“, mille Leipzigi (1711—1712) ja Krakovi (1863—1870) väljaanded on kõige rohkem tuntud.

*

Reformatsiooni ajal jätkub ladinakeelne ajalookirjandus. Suuremalt jaolt jätkatakse Bonfini kroonikat, kuid korjatakse ka materjali XVI sajandi kirjeldamiseks. Johan Zsámbocki (Sambucus) käsitleb omas Bonfinile täienduseks kirjutatud Appendix'is Ungari ajalugu kuni a. 1515. Sirmiumi piiskopi Stephan Brodaricsi töö „De conflictu Hungarorum cum Turcis ad Mohácz verissima descriptio“ (1527) on Mohácsi lahingu kohta kõige usavam allikas. Kuningliku preestri Georg Szerémi „Epistola de perdicione regni Hungarorum“ (peale 1540) sisaldab Ungari lagunemise üle XVI sajandil palju kuulujutte, mille tõttu teose väärtus on kahtlane. Parem töö on Stephan Szamosközy „Rerum ungaricarum libri IV“ ja „Rerum Transylvanicarum pentas quinta“. Sz. on esimene Ungari arheoloog, esimene ungarlane, kes ajalooteaduse oma elukutseks valinud. Ta on esimene ungarlane, kes töötab süstemaatiliste arhiivi-uurimiste põhjal, kogumises andmete ning allikate täielikkusele püüdes. Sz. õppis Padua ülikoolis ning ajalooteaduse moodsam käsitlus ei olnud talle tundmatu. Kardinal Anton Verancsics korjas palju väärtuslikku materjali oma aja sündmuste kirjeldamiseks, ent tema töö „De rebus gestis Hungarorum“ ei ole lõpule viidud. Keskaja Ungari õigusteaduse, Ungari põhi-seaduse põhitöö, mis sisaldab rikkalikke ajaloolisi andmeid, on Stephan Werböczy kuulunud teos „Tripartitum opus iuris consuetudinarii incliti regni Hungariae“ (Corpus juris) (Wiin, 1517), Ungari „rahvuspoliitiline piibel“ kuni a. 1848.

XVI sajandi silmapaistvamad ajalookirjanikud on Ferenc Forgách, Nagyváradi katoliku piiskop, „Ungari Tacitus“, ning Nikolaus Istvánffy, palatinuse asetäitja, „Ungari Livius“. Forgách lõpetas oma elu protestantlikkude Transilvaania rahvuslike vürstide teenistuses ja on nende poliitika pooldaja. Sünge ilmavaade, äärmine erapooletus paistab tema teosest „De statu reipublicae Hungaricae annales“. Istvánffy on katoliikliku Habsburgide poliitika ja Saksa sõpruse jänger. Tema teos „Historia regni Hungarici“ käsitleb tervet XVI sajandit.

Iseloomustav on, et keskaja arenenud ajalookirjandusest hoolimata ainult protestantism toob enesega ungarikeelsust ajalookirjandusse. Palju memuaaride laadilisi kirjutisi on sellest ajast pärit. Neist toonitab kirjanduslugu ka viimase rahvusliku kuninga Johan I (Szapolyai) sekretäri, Gabriel Mindszenthy lihtsalt, kuid kenas vormis kirjutatud päeva-raamatut, mis meid eriti informeerib kuninga Johani valitsuse lõpu kohta (1540). Türgi-Ungari võitluste suhtes on õpetlik Sebastien Tinódi värssides kirjutatud „Chronica“ (1554). Bonfini tekstist on võetud Kaspar Heltai unitaariuse-preestri Ungari ajalugu. Stephan Benczédi Székely, kalvinisti-preestri, maailma kroonika on välismaa käsi-

raamatute põhjal valmistatud. Heltai ja B. Székely — mõlemad tugevasti antikatooliklased — on ungarikeelse ajalookirjanduse alustajad.

*

Vastureformatsioon (XVII s.) annab usuliste võitluste põhjal, eriti lendkirjade kaudu tugevat hoogu kirjandusele. Raamatud, mis käsitlevad küsimust, kas katoliitsismi lagunemise või reformatsiooni uudiste tõttu on tekkinud Ungari poliitiline langemine, on samuti kui Machiavelli teooriate pooldaja, krahv Nicolaus Zrinyi rahvuslikku ideoloogiat otsivad kirjutised Ungari XVII sajandi ajaloo kohta tähtsad dokumendid. Ajajärgu lõpu poole (1705) ilmub Ungaris esimene ajaleht, mis püüab toetada vürst Ferenc Rákóczy II diplomaatilisi ja sõjaväelisi huve välismail ja võitleb enamasti valesti informeeritud ning ungarivaenuliku Saksa ajalehtede propaganda vastu. (Ladinakeelne „Mercurius Hungaricus“, hiljemini „Mercurius Veridicus Ex Hungaria“).

Ajalookirjandus sõna kitsamas mõttes õitseb ka sellel ajajärgul ja osutab terve Ungari teaduselu tolleaegses toodangus kõige rohkem omapärasust. Ungarikeelsus on ka võitnud. Sünteetilised häärdid, ajakirjeldused, memuaarid, autobiograafid on järele jäänud. Territoriaalsest vaatekohast peab märkima, et Habsburgi-Ungari (Lääne ja Põhja maariba) ning Türgi-okupatsiooni ala (Kesk-Ungari) asemel astuvad üles kirjanikud iseseisvas Transilvaanias, kus Ungari vürstide valitsuse all Mohácsi lahinguga (1526) lõppenud Ungari ülevõim ometi edasi elab.

„Transilvaania ajalookirjanikkude rühma“ tähtsamaid esindajaid on lugupeetud aristokraat Gregor Petthö, kes kirjutab lühikese Ungari kroonika, vanemaist ajast alates vürst Gabriel Bethlen'i ajani (1626). Protestantlikus Transilvaanias ise katoliiklane olles, ei võltsi ta sihilikult sündmusi. Sama ei või ütelda G. Bethleni ja Georg Rákóczy I ning II aja kohta muidu väärtuslikust allikast, Johan Szalárdi „Kurvast Ungari Kroonikast“, mis käsitleb Transilvaania ajalugu Mohácsi lahingust peale vürst Mihael Apaffy I troonile astumiseni (1661). Szalárdi oli Rákóczyte usaldusmees, kange kalvinist ning Transilvaania-Türgi sõbraliku koostöö pooldaja¹⁾. Huvitavad andmed leiduvad G. Bethleni, Rákóczyte ning teiste riigimeeste üle, kalvinistlikus vaimus, moraalsel alusel — kuid oma teeneid mitte unustades — kirjutatud Transilvaania vürsti, Johan Kemény'i esimeses Ungari autobiograafias. Suure haridusega, otsekohene, sümpaatiline aristokraat on Nikolaus Bethlen, kelle memuaares leidub autori elulooa seotud sündmuste kirjeldusi.

Ladinakeelne ajalookirjandus on ka õitsemas ja tema andmed täiendavad ungarikeelseid teoseid. Nagu Transilvaania rühma kirjutised üldse, on needki levinud mitte ainult trükis, vaid enamjagu käsikirjas, saades meie päevil tolleaaja sündmuste tähtsateks allikateks. Eriti paistab neist silma kaks seisukohta: katoliiklikkude Habsburgi soost kuningate või kalvinistlikkude Transilvaania vürstide rahvusliku poliitika kaitsmine ning selle

1) XVII sajandil oli Lääne-Ungari sihiks Habsburgite kaudu Saksamaaga liituda. Transilvaanias valitses poolehoid protestantlikkude riikide ja Türgimaa vastu. Mõlema poliitika oli sihitud Mohácsi'iga langenud poliitilise keskviimu ning riigi territoriaalse terviklikkuse uuesti-jaluleseadmisele. Nagu teada, võitis Habsburgite orientatsioon, kuid selle eest kadus suur osa rahvuslikkudest aspiratsioonidest.

põhjendamine. Neist on tähtsam vürst Ferenc Rákóczy II maapaos, XVIII sajandil kirjutatud „Confessiones“. Ungari vabaduskangelase sündmusterikka eluga tutvume teoses, mille süngest toonist paistavad ühe jansenismist mõjutatud, sügavalt uskliku, isamaad armastava, ennast piinava üleva hinge kannatused.

•

XVIII sajandil, Ungari „rahvusliku languse“ ajal, jätkub Transilvaania traditsioon ajalookirjanduses. Veel „vürstlikus Transilvaanias“ sündis (XVII s.) Mihael Cserey, kuid ka Maria Theresia ajal, mil terve Ungari Habsburgi valitsuse all ühendati, kirjutas ta agaralt. Olüde muutumine paistab iseloomustavalt tema „Transilvaania Histooriast“ (vürst M. Apaffy troonile astumisest J. Rákóczy II maapakku minemiseni 1661—1711). Cserey soovib kalvinistliku Transilvaania edu, kuid vanakumata on tema truudus katoliiklike Habsburgite vastu.

Katoliiklik vaatekoht iseloomustab parun Peeter Apor'i kultuurajalooliselt tähtsat tööd „Metamorphosis Transylvaniae“. Ta võitleb võõraste kommete, rikkuva saksapärase uue moe (nájmódi = neue Mode) vastu, vanade transilvaanlaste auväärt moraalsust ning kõlblist eluviisi ülistades. Tema südamlikkude moraalsete protestidega lõpeb selle rühma tegevus.

XVIII sajandil on nimelt riigi vabastatud lääne ja keskossa koondunud uuem ajalookirjandus, mis jätab järele monumentaalseid teoseid. Reformatsiooniga muutus ajalookirjandus küll ungarikeelseks, kuid hakkas esinema ka teatav dilettantism. Eelmainitud teoste andmed on väärtuslikud, aga kirjanikud ise ei kirjuta teadusliku meetodiga või sihiga. Püüde teaduslik olla esineb palju tugevamal kujul keskaja õpetatud munkade juures või renaissance'i aja ning XVI sajandi ladinakeelseis töis, kus tihti avaldub kritiseeriv vaim. Ungarikeelne kirjandus on enamjagu jutustava iseloomuga.

XVIII sajandil algab — jälle Ladina keeles — pragmaatiline, modernide püüetega ajalookirjandus. Tekivad ühisest vaatenurgast arvustavad, sünteetilised teosed ning astuvad üles elukutselised puht-teadusmehed. On veel meie päevilgi põhjaneva tähtsusega Mathias Béli (Pozsony'i gümn. direktor, Luteriusu preester) töö „Apparatus ad Historiam Hungariae“ (1735—1746), esimene suuremaulatuslik hoolsalt arvustatud allikate väljaanne Ungaris. Ajaloolis-geograafilisi andmeid sisaldab „Notitia Hungariae novae“ (1735—1742). Béli andis välja esimest korralikult ilmuva ajalehte Ungaris „Nova Posoniensa“ (1721). Samuti on ta allikateuurijana, organisatorina, andmete korjajana oma meetodi ning krititsismi kaudu teerajajaks saanud. Noorem põlv käib kaua tema jälgedel, nii näit. tema õpilane, Austria teadusmees Johan Georg Schwandtner, kellelt omame kogu „Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini“, (I—III, Vindobonae, 1746—1748). XVIII sajand on üldse allikate ning andmete korjamise aeg. Georg Pray, jesuiit-professor Ungari ülikoolis (tol ajal Nagyszombati's), kirjutas hunnide, avaaride, ungarlaste ajaloo vanemaist ajast XVIII sajandi teise pooleni. Ülikooli raamatukoguhoidjana tarvitas ja kasutas ta rikkalikku materjali. Pray ei korja ainult allikaid, vaid arvustab ka neid järjekind-

lalt. Ta kannab vääriliselt „*Historiographus Hungariae*“ nime. Tema „*Annales*“ (1761—1770) tutvustab ka üksikute küsimuste ümber tekkinud probleemidega ja eriarvamiste järel Pray enda arvamisega. Ta on parandanud õige palju eksitusi. Pray ning tema sõber ja kaastööline, jesuiit-professor Stephan Kátóna on uuema, puht-teadusliku Ungari ajalookirjanduse alustajad. K. kirjutas laiemaulatusliku rahvusliku ajaloo XVIII sajandini „*Historia Critica*“ (1778—1817, 43 köidet). Andmete rikkusest ja liigest detailsusest tuleb, et teos on vahete-vahel kuiv; kriitika ning õige otsustamisvõime suhtes jääb ta Pray tõist maha. Nende kahe suure jesuiidi-teadlase tööd on hilisema Ungari ajalookirjanduse tähtsamaid vahendeid.

*

XVIII sajandi lõpul, rahvusliku uuestiärkamise ajal näeme suurt värskenemist ajalookirjanduses. Esimene ungari keelne ajaleht „*Magyar Hírmondó*“ (Ungari Teataja) ilmub Pozsony'is a. 1780. Valgustuse aja, eriti Prantsuse filosoofia aated mõjutavad viljakalt lendkirjandust, mis meie päevilgi on tähtsad allikad tolle aja kohta. XVIII sajandil puudus Ungari keel teadustest. Viimasel aastakümnel saavad tuttavaks sajandi esimesel poolel kirjutatud F. Rákóczy II maapao ajaloo kohta tähtsad Kelemen Mikes'i „*Türgimaa-kirjad*“, mis moodustavad pea-aegu ainsa ungarikeelse ajaloolise dokumendi sellest ajast. Kuid ladinakeelsete eeskujude järgi areneb ungarikeelne ajalookirjandus, mille tasapind ka kõrgem. Jutustavatele kroonikatele, päevaraamatutele ja memuaaridele järgneb teaduslik joon ning teatav iseseisvus. Esineb katse kirjutada Ungari ajaloo süstemaatilise sünteesi alusel. Ladina allikate ja teoste varal kirjutab Debreceni kuulsa Kalvini kollegiumi professor Esaiás Buday kolmeköitelise Ungari ajaloo kuni oma ajani (1805—1812). Tema venna, kalvinistliku preestri Ferenc B. „*Kodanline Leksikon*“ (1804), mis on eriti Ungari luuletajate poolt armastatud allikas, käsitleb kolmes köites Ungari ajalugu ainult kuni XVI sajandini.

Vabameelselt ja asjalikkuse poole püüdes kirjutas eri aastasade ajaloo kuni Mohácsi lahinguni (1526) piaristide-ordu munk, kuulus luuletaja Benedikt Virág. Moraal ja rahvusliku au kaitsmine on tema teose „*Sajandid*“ (1808—1816) peaideeks, mille tõttu ning samuti ka oma kunstilise stiili pärast see teos on tunnustatud paremaks ungarikeelseks tööks XIX sajandi alguseni.

Säärase teerajamise järel sattus XIX sajandi alul hoopis valeteele Budapesti ülikooli professor, Ungari Nat.-Muuseumi raamatukoguhoidja Stephan Horváth, kes pühendas oma elu Ungari mineviku ülistamisele. Kuid ta oli rahvuslikule romantismile ohvriks langenud teadusmees. Nii tema loengud kui ka tema Ungari algajaloo teooria kubisesid eksitustest. Kuulajad andestasid ta eksitused, sest ülikooli professoreist pakkus tema parimat õpetust isamaa armastuse kohta. H. uuris vaimustatult ungarlaste algupära ja jõudis arvamisele, et ungarlus mängib maailma loomisest saadik ajaloos tähtsat osa. Ungari rahva kriitiline ajalugu algavat mõni aastasada enne Abrahami. Piibel kihisevat Ungari sõnadest, püramiididel olevat ungarikeelsed pealkirjad, Aleksander Suure sõjaväes olnud ungarlased, Aadam ise olnud ungarlane. Niisuguste arvamiste avaldamine on seda

imelikum, et just H. ise toonitas väga allikate uurimise ja kriitika tarvita-
mise tähtsust, läbi lugedes 350 allikat ning 300.000 dokumenti, et oma
teooriat tõestada. Siiski puudusid tal õiged kriitilised võimed ning ta ei
suutnud oma õpilasi pragmaatilisele uurimisele ette valmistada.

XIX sajandi alul kirjutab Ungarist, kuid Saksa soost pärit ajalooteadlane A.
Ignaz Fessler parima sünteetilise Ungari ajaloo „Die Geschichte
der Ungern und ihrer Landsassen“ (10 T., Leipzig, 1815—
1825); hiljemini: Fessler-Klein: „Geschichte von Ungarn“
(5 Bde., Leipzig, 1869—1883). Fessler sattus Saksa- ja Baltimaa kaudu
Venemaale ja elas Peterburis Luteri usu piiskopina. Kirjutades Saksa keeli,
kuulub ta oma vaadete, isamaa-armastuse ning algupära tõttu siiski Ungari
romantismi-aja ajalooteadlaste hulka. Temale võlgname tänu esimese suurema
saksakeelse Ungari ajaloo eest.

*

XVIII sajandi lõpul hakkab lagunema endine kultuur-organisatsioon
Ungaris. Jesuiidi-ordu likvideerimise ja protestantlike koolide lange-
misega kaovad ajalooteaduse endised pesad. XVIII sajand oli Ungari
ajalooteaduses allikauurimise klassiline periood, andmete korjamise ja süs-
tematiseerimise ning kriitika aeg.

XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi alul tekivad igalpool Ungaris
raamatukogud (nimetagem ainult Riiklik Széchenyi R. K., Akadeemia kogu,
üksikute piiskopkondade kogusid ja Ülikooli R. K. laienemist), uued tea-
duslikud asutised, kus ärkav Ungari elu hakkab tuksuma. Siiski oli Ungari
reformaeg (1825—1848) lühike, täis lahendust ootavaid päevaküsimusi;
selle tõttu oli võimalik ainult ettevalmistustööd teha intensiivsemaks tege-
vuseks, mis XIX sajandi teisel poolel rikkalikult vilja kandis. Teaduste-
akadeemia asutamine (1825) mõjub soodsamalt ajalooliste uurimiste teadus-
likule iseloomule, sest tema väljaanne — Tudománytár, Teaduste-
Kogu — võimaldab uurimistööde ilmumist. Kuid puudub ajalooteadlaste
arvurikas pere. Sisepoliitilistel põhjustel mängib poliitiline kirjandus tähtsa-
mat osa ja kulmineerib kahe suurema riigimehe, krahv Stephan Szé-
chenyi ning Ludwig Kossuthi toodangus. Nende kõrval vääri-
vad tähelepanu Transilvaania vabameelne parun Nikolaus Wesselényi
ja konservatorite juht krahv Aurel Desseffy. Oleviku problee-
mid kõidavad mõtlejaid ning minevik jääb huvide tagaseinale.

Uurimistööde sihissünnib samuti muutus: järgneb spetsialisatsioon, detail-
küsimuste väljatöötamine. Sünteetiliste teoste kirjutamise alal oodeti palju
Paul Jászaylt, kuningliku kantselei ametnikult, esimese Ungari parla-
mentaarse ministeeriumi (1848) presidendi, krahv Ludwig Batthányi sekre-
tärilt, kuid ta pakkus võrdlemisi vähe, nii näit.: „Ungari rahva päe-
vad vanematest aegadest Kuld Bullani“ (1222) ja „Ungari
rahva päevad pärast Mohácsi lahingut“ (I k. 1846).
Toomherra Georg Fejér, ülikooli raamatukoguhoidja, algas keskaja
dokumentide, eriti diplomite, laialaatuslikumat väljaandmist, mille tõttu tema
kuni aastani 1444 ulatuv „Codex Diplomaticus“ (1822—1844, 42
k.) oma puuduste peale vaatamata on tähtis abiraamat. Joseph Bajza
kirjutab mitmed monograafiid ning suure publiku jaoks Saksa allikate põh-
jal maailma-ajaloo (Vana aeg, 1847). Ungarikeelse ajalookirjanduse stiili
arenemise alal on tal teeneid.

Samal ajal hakkavad õitsema uurimised kirjandusloo, keele- ning teiste teaduste alal, mis aja jooksul saavad ikka enam tähtsamateks abiteadusteks.

*

Ungari vabadusvõitlusele (1848/49) järgnev absolutism surub maha kõik ilusad algatused. Endine õitsev ajakirjandus piirati, poliitilised kirjanikud — parunid Joseph Eötvös, Sigismund Kemény ja Anton Csengery, Ferenc Deák — kirjutavad ettevaatlikult. Esimese kokkumise järel algab siiski varsti arenemine, mis kestab — ilma sõja ajutised segadused maha arvatud — meie päevini. Teaduste akadeemia vastava osakonna toimetused (Akadémiai Ertesítő — Ak. Teataja; Értekezések a Tört. tud. Köréből — Dissertatsioonid ajaloo- teaduse alalt) hõlbustavad detailuurimisi. Antakse välja spetsialkuukirjad (Századok — Sajandid), asutatakse Ungari Ajaloo-, Arheoloogia-, Numismaatika-, Transilvaania Muuseum ja Püha Stephani Selts, millede kaudu ning uurimisasutustes tehakse agaralt tööd. Tuleb ajalookirjanduse õitseage, sest Ungari sündmusrikas minevik pakub piiramata ulatuses ainet. 1849. a. rahvusliku katastroofi järel — nagu pärast ilmasõda — pöördub teadusmeeste huvi intensiivsemalt auväärsema mineviku poole. On käimas arhiivuurimised, allikate väljaandmine ja esineb arvurikas monograafiakirjutajate pere.

XIX sajandi teise poole suure ajaloolise tegevuse algataja on Teaduste akadeemia esimees, krahv Joseph Teleky, kes käsitles oma lõpetamata töös Hunyadite ajajärku (XV. s.).

Enamalt jaolt maapaos elab ja töötab üks silmapaistvam XIX sajandi Ungari ajaloo- teadlane Mihael Horváth. Talupojaperes sündinud ja katoliku preestriks saanud Horváthi Kossuth nimetab piiskopiks ja a. 1849 haridusministriks. Pärast Világosi katastroofi peab ta põgenema ja töötab Šveitsis, Belgias, hiljemini kodumaal. H.-i tegevus algab peale a. 1840, mil juba ta esimesed tööd said Akadeemia tunnustuse. Klassilise väärtusega teosed on tema „Ungari ajalugu“ vanematest aegadest kuni a. 1823, 8 köites ja selle järg: „Kakskümmendviis aastat Ungari ajaloo- st“, (1823—1848,) 3 köidet, mis saavutasid mitmed trükid, samuti kui tema „Ungari vabadusvõitluse ajalugu“, (1848—1849), 2 köidet. Horváthi mainitud toodang on suurim ungarikeelne ajalugu, mis käsitleb ühe autori poolt väljatöötatud kujus Ungari minevikku. H. on ustav, kaalutud, asjalik, hea sünteetilise andega ning osav stilist. Olgugi et tema teose viimase ilmumisest (Pest, 1871—73) saadik on hilisemad uurimused rikastanud ajaloo- teadust lõpmata paljude detailidega, on H.-i teos meie päevilgi möödapääsemata teadusmeestele ja huvitav lugejatele. Peale selle on H.-i paremad monograafiad: „Tööstuse ja kaubanduse ajalugu Ungaris“, „Ristiusu esimesed sajandid Ungaris“, „Georg Frater“, „Ilona Zrinyi“ jne.

Ladislauš Szalay oli üks Ungari reformiaja poliitika juhte. Absolutismi ajal töötas ta Šveitsis ja hiljemini Teaduste akadeemia peasekretärina kodumaal. Tema teos „Ungari ajalugu vanemaist ajast kuni Ónodi riigikoguni“ (1707), ilmunud Leipzgis (1853—1859), 6 köites, on pühendatud peaaesjalikult Ungari põhikorra ja

riigiõiguse arenemisele. Väikeses Šveitsi külas elades, ei saanud ta küllalt tarvitada bibliograafilisi vahendeid. Szalay ei või võistelda Horváth'iga allikakriitika, andmete rohkuse, kompositsiooni ja stiili suhtes; siiski on tema teos üks parem Ungari sünteetiline ajalugu ja peab ainult kahjatsema, et see ei ole lõpule viidud.

Horváthi ja Szalay sünteetilise tegevuse kõrval kirjutas silmapaistvamaid monograafiaid ajaloo professor Ferenc Salamon. Türgi aja kohta on parem teos tema „Ungari Türgi ülemvalitsuse ajal“ (Pest, 1864). „Esimesed Zrinyid“, „Ungari sõjaajalugu pealikute (paganuse) ajal“, „Budapesti ajalugu“ on tema teised tähtsad tööd. Salamon tunneb huvi majandusajaloo kohta. Teda iseloomustab sügav allikakriitika, tabavalt valiv arvustamisoskus, põhjalik seletamine, ning korrekt esitusviis. Ta on Ungari paremaid pragmaatilisi ajaloo uurijaid, kes ajalookirjanduse nivood märksa tõstnud.

Kaarl Szabó, ülikooliprofessor, keskaja võõrakeelsete kroonikate tõlkija, kirjutas paganuse aja pealikute ajaloo ja andis välja vanade Ungari trükitööde bibliograafia (Régi Magyar Könyvtár). Aleksander Szilágyi, Budapesti ülikooli raamatukogu direktor, kirjutas „Transilvaania ajaloo“ (Pest, 1866, 2 köidet) ning oma elu lõpul toimetab Ungari riigi tuhandeaastase juubeli puhul (1896) väljaantud „Milleniumi Ungari ajaloo“.

Memuaaride ning esseekirjanduse alal on tähtis nimi Anton Csengery, kes kirjutab kultuurajaloolistest probleemidest ning karakterjoonistusi oma aja riigimeestest ja kõnelejatest. Palju ajaloolist materjali sisaldavad Ferenc Pulszky, Rahvusmuuseumi direktori, kuulsad memuaarid „Minu elu ja aeg“ (Budapest, 1880—1882, 2 köidet). Saksa keeles on ilmunud Ungari vabadusvõitluse juhi, kindral Arthur Görgey teos „Mein Leben und Wirken in Ungarn in den Jahren 1848 und 1849“ (Leipzig, 1852).

Nimetamisväärne on sel ajal Flóris Rómeri ja Joseph Hampeli arheoloogilised uurimused, mis puutuvad ka hõimrahvastesse. Nad käisid uurimas ka Danzigi, Riia, Tartu, Tallinna ja Helsingi muuseumides. Huvi hakkab äratama ka kujutavate kunstide ajalugu. Piiskop Arnold Ipolyi uurimused Ungari kujutavate kunstide mineviku üle omavad põhjanevad tähtsust; ka on huvitavad tema korjandused Ungari paganuse aja mütoloogia kohta. Prof. Imre Henszlmann on jälle uurinud keskaja Ungari ehituskunsti mälestusmärke.

*

A. 1867 asutatud Ungari Ajaloo Seltsi tegevus ning pärast 1867. a. saavutatud täielik rahvuslik sõltumatus annavad suurt tõuget modernile ajaloo uurimisele, mis jõudis XIX sajandi viimastel ning XX sajandi esimestel aastakümnetel tekkinud Ungari vaimuelu intensiivses arengumises täielikule eneseväljendusele. Ajalugu on Ungaris ikka olnud kõige rahvuslikum teadus. Vabaduse kättesaamisega pöördus patriootiline tunne täie hooga mineviku uurimisele. Aastasaia lõpu ajalookirjanikkusesse tungib XIX sajandi Ungari traditsioon: demokraatia ning liberalismi vaim. Neist ideist elavad mitmed

tänapäevalgi, mil juba hoopis teine ajalooteadlaste põlv on üldiselt astunud esimesse ritta.

Vanema põlve teadlastest peab nimetama Julius Pauler'i, kelle töist mainigem: „Palatin Ferenc Wesselényi ja tema seltsiliste konspiratsioon 1664—1671“ (Budapest 1876, 2 k.); „Ungari ajalugu Árpádi-kuningate ajal“ (Budapest, 1893—1899, 2 köidet); „Ungari rahva ajalugu Püha Stephani ajani“ (Budapest, 1900). Akadeemia ülesandel lõpetab J. Teleky „Hunyadite ajajärgu“ Desider Csánki, keda muidu ajalooline geograafia huvitab, — näit. on temalt ilmunud „Ungari ajalooline geograafia Hunyadite ajal“ (Budapest, 1890—1913, 5 köidet) — mille tõttu tema tööd sisaldavad keskaja sotsiaalolude ning majandusajaloo suhtes rikkakult andmeid. Ladislaus Fejérpataky pöördub ajaloo abiteaduste, eriti diplomaatika poole, Remig Békefy — keskaja kultuurajaloo poole. Piiskop Vilhelm Fraknói, kes on silmapaistvamaid ajaloo-teadlasi, teosed käsitlevad Ungari ning paavstide suhteid, Hunyadite, Jagelode ajajärku (XV—XVI s.), kardinaal Peeter Pázmányi, Ungari rekatolisaatori, (XVII s.) ning Ungari jakobiinide pealiku, toomherra professor Ignaz Martinovics'i (XVIII s.) elulugu. Imre Karácson, on Türgi aja põhjalik tundja kuna toomherra Jaan Karácsonyi uurib Árpádide ajalugu ning teeb genealoogilisi uurimistöid. Anton Poór on Anjou-aja (XIV s.) spetsialist, Kálmán Thaly F. Rákóczy II — kurutsi aeg — vabadusvõitluse uurija. Ignaz Acsády sünteetiline „Ungari riigi ajalugu“ (Budapest 1903, 2 köidet), „Ungari orjapõlve ajalugu“ (Budapest, 1906), „Ungari tulumaksu ajalugu 1598—1604“ osutavad eriti demokraatlikke kalduvusi. David Angyal uurib XVII aasta-sada, 1848/49. a. vabadusvõitlust, Heinrich Marczali on XVIII sajandi alal spetsialist ning allikate väljaandja. Aleksander Takács on Türgi ajajärgu põhjalik tundja, kes eriti kultuurajaloolisi suhteid uurib (9 k.); samuti käsitleb ta ka sõjaajalugu, näit. töös „Ungari jalaväe kujunemine“ (Budapest, 1908).

Eduard Wertheimeri saksakeelne töö „Geschichte Österreichs und Ungarns im ersten Jahrzehnt des neunzehnten Jahrhunderts“ (Leipzig, 1884, 1890, 2 Bde.) sisaldab Napoleon I aja ja sama autori ungarikeelne teos „Krahv Julius Andrassy ja tema aeg“ (Stuttgart, 1910—1913, 3 Bde.) Bismarcki aja kohta tähtsaid andmeid. Riigifilosoofilise iseloomuga on Béla Grünwaldi tööd „Vana Ungari 1711—1825“ (Budapest, 1888) ja „Uus Ungari, krahv Stephan Széchényi“ (Budapest, 1890), samuti kui noorema krahv Julius Andrassy teos „Ungari riigi püsivuse ja tema põhiseadusliku vabaduse põhjused“ (I—II, Budapest, 1901). Nüüd esineb ka maailma ajaloo uurimine, millisel alal kuni XIX sajandini Ungaris peaaegu mitte midagi ei tehtud. Aladár Ballagi't huvitab uus-aeg, Aleksander Márki kirjutab — Ungari ajalukku kuuluvate biograafiate kõrval — suurt sünteetilist maailma-ajalugu, Julius Schwarcz pöörab vana Kreeka ajaloo poole.

Üksikute monograafiate ja sünteetiliste tööde kõrval näeme agarat tegevust allikate väljaandmise alal, mis jätkab XVIII sajandil alatud tööd. Välismaal ilmus Stephan Ladislaus Endlicheri „Rerum

Hungaricarum Monumenta Arpadiana" (Sangalli, 1849), August Theiner andis välja Ungarit käsitlevad „Monumenta Vaticana“ (I—II, Room, 1859). Kodumaal ilmusid üksikute (katoliku ja protestandi) kirikute dokumendid, Gustav Wenzelli „Árpádi-aja uus ürikute kogu“ ning „Anjou- ja Mathiase aja diplomaatilised mälestused“ ja mitme teadusmehe poolt väljaantud eeskujuline „Kodumaa ürikute kogu“ (Hazai Okmánytár, I—VII, 1865—1880) Algab Riigi Arhiivraamatukogu (Országos Levéltár) ning teiste asutuste rikka materjali meetodiline ja spetsialiseerunud väljatöötamine. Teaduste Akadeemia algatusel antakse välja 1854. a. saadik „Magyar Történelmi Tár“ (Ungari Ajalooline Kogu) millest kuni a. 1877 ilmub 25 köidet. „Monumenta Germaniae“ eeskujul antakse välja (1857—1878) „Monumenta Hungariae Historica“, mille esimeses osas (kirjanikud) ilmus 32, teises (ürikute kogud) 26, kolmandas (riigipäeva aktid) 9, neljandas (diplomaatilised aktid) 7 köidet. Iseseisvas seerias andis Akadeemia välja „Türgi-Ungari aja ürikud“ (1863—1872, 10 köidet) ja selle jatku „Archivum Rákóczianum“ (1873—1889, 13 köidet). Transilvaania riikliku iseseisvuse tähtsamaid ürikuid sisaldab Aleksander Szilágyi poolt 21 köites väljaantud „Transilvaania riigipäevade aktid 1540—1644“ (Budapest, 1875—1898). Vilhelm Fraknói, hiljemini Árpád Károlyi toimetusel ilmusid „Ungari riigipäevade aktid, 1526—1606“ (Budapest, 1874—1917, 12 köidet). Ungarimaa valdamise 1000. a. mälestuse puhul on välja antud Akadeemia ülesandel kogu „Ungarimaa valdamise allikad, valdamise 1000 a. mälestuseks,“ valdamist käsitlevad jutustavad allikad, Julius Pauleri ja Aleksander Szilágyi poolt. Akadeemia ülesandel ilmus Rezső Vári „Maavaldamise allikad“. Peamiselt katkeid sisaldab Heinrich Marczali „Ungari ajaloo allikate käsiraamat“ (Budapest, 1901); J. Thury ja I. Karácson andsid välja pealkirjaga „Türgi ajalookirjutaja“ Türgi keeles leiduvad allikad, ning Anton Hodinka ilmutas töö „Vene aastaraamatute suhtumised Ungariga“. Ungari departemangude, katoliku, protestandi ja isegi juudi kirikute dokumendikogude kõrval peab nimetama Ungari piiskopkonna ohvrimeelsusest tunnistavat imposantset Fraknói ja Fejérpataky „Monumenta Vaticana“t, Ladislaus Fejérpataky „Monumenta Hungariae Heraldica“t, Ladislaus Réthy „Corpus Nummorum“i. Genealoogilised, arheoloogilised, ethnograafilised, kunsti- ning kultuurajaloolised kogud hakkasid samuti ilmuma. Keeleteaduski kasutas Szamota-Zolnai „Diplomi-sõnaraamatut“. Ungarile alluvate riikide diplomikogu andis välja Ludvig Thallóczy, üks parematest Balkani ajaloo spetsialistidest. Tema teos „Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum“ jäi tema varase surma tõttu lõpetamata, kuid sisaldab tähtsaid andmeid Ungarile alluvate riikide, provintside ning Ungari Balkanil vanasti olnud ülivõimu kohta.

XIX sajandi sündmuste uurimisel on möödapääsematult tarvis tunda selle aja ühe tähtsama isiku, Ludvig Kossuth'i memuaare „Minu kirjutised maapaost“ (Budapest, 1884—1904, I—X). Ungari liberalismi ajajärgu ning liberaalse ajalookirjanduse kulminatsiooni silmapilgul,

Ungari riigi 1000 a. olemasolu juubeli puhul ilmus Aleksander Szilágyi toimetusel eelmaintud parimate teadlaste poolt kirjutatud n. nim. „Milleniumi ajalugu“ (Budapest, 1895—1898, I—X).

M. Horváth'i teostest Milleniumi ajalooni — umbes 50 aasta jooksul — on Ungari ajaloo teadus aastasadade puudusi täitnud. Eriti pärast 1870. aastat esineb spetsiaalne uurimistöö, meetodiline töötamisviis ning tööalade teadlik jaotamine. Valitseb ajalooline realism: püütakse faktilise ajaloolise töö ning positiivsete andmete ja faktide kõnstateerimisele. Ajaloo teadus on teadlikuks muutunud, ning tema alal on hea organisatsioon märgatav. Budapesti ja Kolozsvári ülikooli professorid, preestrid, keskkooliõpetajad, edasi Akadeemia ja ajaloolisi uurimusi pooldavad teadusliikud seltsid on ajalookirjanduse organiteks ning kultiveerijateks. Ilmuvad meie päevilgi eri-kuukirjad „Századok“ (Sajandid), „Történelmi Szemle“ (Ajalooline ülevaade), „Haditörténelmi Közlemények“ (Sõjaajaloolised Teated), „Archeológiai Értesítő“ (Arheoloogia Teataja), „Numizmatikai Közlöny“ (Numismaatika Teataja), „Turul“ (genoloogiliste uurimuste jaoks), „Budapesti Szemle“ (Budapesti ülevaade), „Erdélyi Múzeum“ (Transilvaania Muuseum), „Ethnographia“ j. t.

Teaduslikest asutustest peab eeskätt mainima Teaduste Akadeemia filosoofia-sotsioloogia-ajaloo osakonde. Selle 92 au-, korraliku ja kirjavahe-taja liikme perre on koondunud Ungari ajalookirjanduse tähtsamad esinadajad. Agarad tegevust jätkavad „Ungari Ajaloo Selts“, „Transilvaania Muuseumi Selts“, „Üleriiklik Arheoloogia ja Antropoloogia Selts“, „Püha Stephani Akadeemia“, „Ungari Etnograafia Selts“, viimased eriti abiteaduste alal. Nende juurde on pärast ilmasõda liitunud „Budalossi Teaduslik Selts“.

*

XX aastasaja alul esineb pööre üldises Ungari vaimuelus, mis tuleb nähtavale ka ajaloo teaduses. XIX sajandil kalduti liigselt spetsialiseerumise poole. Orgaaniliselt-üldine arenemine, sihikindla uurimistöö vaatekohad, tähtsad probleemid jäävad seejuures unustusse. Endine teadusmeeste rühm laguneb, tööjaotamise järjekindlus kaob üheskoos Akadeemia ning Ajaloo Seltsi juhtiva mõjuga. Kasvab uus põlv, kes ei saa kusagilt ei toetust ega juhatast. A. 1910 reformeeritakse uue juhataste abil Ajaloo Selts, mille tegevusele on soodsat mõju avaldanud praeguse haridusministri ajaloo teadlase krahv Kuno Klebelsbergi esimeheks valimine (1918). Kontinuiteet vanema ja noorema põlve tegevuse vahel püütakse jalule seada. Noorem põlv töötab küll juhuslikult, instinktiivselt, endise teadlikkuse asemel, aga tema seas esinevad tugevad talendid. Ajalookirjanduse kriisi väliseks tunnismärgiks osutus Julius Szekfü raamat „Rákóczy maapagulasena“ (Budapest, 1913), mille ümber suur kisa tekkis. Uues valgustuses, tugeva krititsismiga näitas Szekfü idealiseeritud Ungari vabaduskangelase kurba saatust, tema kaaslaste elukommete — maapagulaste igavene traagika! — varjukülgi. Üldine mulje oli, et Szekfü pooldab rahvuslike püüete asemel Habsburgite dünastia poliitikat. Szekfü eitas seda, kuid huvitav on, et uuemad ajaloolised uurimused — asjalikkuse tõendamiseks — toonitavad ka Habsburgi valitsuse häid külgi ja paljastavad Ungari aadli tagurlust minevikus kuningate reformipüüetega (Maria

Theresia, Joosef II) võrrelduna. Selle tõttu kaovad mitmed rahvuslikud eelarvamised. Kahjuks paistab selle rehabilitatsiooni kaudu moodne Ungari ajalookirjandus tahes või tahtmata Habsburgite restauratsiooni teenistuses seisvat. Selle vastu oli vanema põlve lööksõnaks: „Ungari ajalooteadlane ei või Habsburgite pooldaja olla!“

Tänapäeval ei või veel lõplikku otsust teha uema Ungari ajalooteaduse ilmavaatelise vaimu kohta. Kindel on, et XX sajandi ajalookirjanduse vaim on teine kui eelmise põlve oma ja liigub liberalismi järel tekkinud pöörde suunas. Praegused teadlased nimetavad ennast vaimuajaloo uurijateks; nende seisukoht on neoidealism, nad hindavad XIX sajandi teooriad ümber ja lahkuvad ajaloolisest materialismist. Olgugi et nad on vahest Ungari „gloire'i“ kustutajad või ümberhindajad, inspireerib neid sama patriotism, mis juba Anonymuse juures esineb. Nad peavad aga reaalsust ja asjalikkust rahvuslike huvide vaatekohalt paremaks kui romantilist ülistamist või parteipoliitilist seisukohta. Iseloomustav on, et eelmise põlve analüütiliste kalduvuste asemel esineb püüe sünteesi poole.

Praeguse põlve ajalooteadlaste hulgast peab nimetama veel liberalismi aega kuuluvat Árpád Károlyit, Ungari ajalooteadlaste „Nestorit“, kes juba läinud aastasajal märgitseb oma püüetega reformi. Ta kasutab suure eduga Saksa moderni sotsioloogia printsiipe Ungari keskaja uurimisel. Ta nimetamisvääresemad tööd on: „Árpád'id Ungari rahvusliku kuningriigi ja ühiskonna elu organisaatoritena“ (Ilmunud D. Csánki koguteoses „Árpád ja Árpád'id“, Budapest 1909). Kaarl Tagányi uurimused mis sooritatud keskaja diplomimaterjali varal ja moderni diplomaatika ning filoloogilise kriitika põhjal, käsitlevad keskaja Ungari põhikorra, majanduselu ja õiguse-ajaloo tähtsamaid küsimusi, arvestades Saksa ja Slaavi analoogiaid. Tema töödest on Akadeemia väljaandel ilmunud „Meie departemangu-omavalitsuse tekkimine“, mis käsitleb samuti kui teosed „Maavaldamine ja kuninglikud departemangud“ ning „Aadli omavalitsusega departemangude kujunemine“ (Dés. 1901), Ungari kuulsate ja ajaloolise tähtsusega departemangude (*comitatus*) tekkimise küsimusi. Tagányi lahendas oma artikliteseerias „Jooni vanema Árpádi-aja sotsiaalsest ajaloost“ (Történelmi Szemle, a. 1916, Társadalomtudomány — Sotsioloogia, a. 1923) Árpádi-aja sotsiaalse ajaloo kõiki problemaatilisi küsimusi. Modern ajalooteadlaste rühm astub tema jälgis. Ainult teise Árpádi-aja sotsiaalse ajaloo uurija, Ladislau Erdélyi arvamised vanema aja sotsiaalajaloo üle lähevad mitmes suhtes lahku Tagányi omadest. Näit. „Kuld-Bulla aja (1222) ühiskond“ (Budapest, 1917) siis „Meie Árpádi-aja sotsiaalse ajaloo kriitilisemad küsimused“ (Történelmi Szemle, v. 1914—16). Kaarl Tagányi on Ungaris modern majandus- ning ühiskonnaelu uurimise suur meister, kellelt omame ka kuninga Püha Stephani ajaloolise tähtsuse omapärast õnnestunud valgustust ning arvustust.

Tagányi õpilasist peab eestkätt nimetama prof. Bálint Hóman'i, Rahvusliku Muuseumi direktorit, kellel on põhjapanevad teened Ungari raha ajaloo uurimisel, mida tõendavad teosed „Ungari raha ajalugu 1000—1325“ (Budapest, 1916) ja selle jätk „Ungari kuningriigi rahaasjad ja majanduspoliitika Karl Roberti (XIV s.)

ajal" (Budapest, 1921). Ferenc Eckhardt on uuema — nimelt Maria Theresia — aja majandusolude uurija, Imre Lukinich Transilvaania ajaloo spetsialist, näit. tööga „Transilvaania territoriaalsed muutumised“ (Budapest, 1918). Õiguseajaloo alal on nimetamisväärt Ákos Timon, Joseph Illés, Andreas Alföldy. Tibor Gerevich on kirikukunsti hea tundja. Rohkem ajaloo filosoofiliste kalduvustega aga ka spetsiaalküsimuste — keskaja sotsiaalolude — uurijana on tuntud selle rühma üks andekamaid ning juhtivamaid esindajaid prof. Julius Szekfű, kelle ülesastumise suurt tähtsust juba märkisime. Ei ole siis ime, kui üks tema paremaid töid „Kolm põlve“ (Budapest, 1922) avaldab hävitavat kriitikat XIX sajandi Ungari liberalismi ajajärgu üle, mis Szekfű analüüsi põhjal pidi loomulikult langemisele (Trianoni Ungari pärast ilmasõda) viima. Samuti kordaläinud teos on tema saksakeelne „Der Staat Ungarn, eine Geschichtsstudie“ (Stuttgart-Berlin, Deutsche Verlags-Anstalt, 1918), mis ilmus ka Ungari keeles, pealkirjaga „Ungari riigi biograafia“ (Budapest, 1923 a. teine trükk).

Vanema põlve ülemineku iseloomuga esindajaist peab mainima Ajaloo-Seltsi esimeest, haridusministrit krahv Kuno Klebelsberg'i, siis Benedikt Jancsó't, kes on eriti Transilvaania rumeenlaste ajaloo ja nende rahvuslike liikumiste tundja. Joseph Bajza on uurinud lõunaslaavlaste natsionaalküsimusi. Teaduste Akadeemia esimees, Albert Berzeviczy kirjutas häid töid Itaalia kunsti, eriti renaissance'i üle ja pöördus uuemal ajal absolutismi aja (pärast a. 1849) poole. Hoolsate uurimiste viil on tema „Absolutismi aeg Ungaris“ (I—II, Budapest, 1922—1927).

Võib ütelda, et tänapäeval teotseb Ungaris agaralt moderni ettevalmistusega, teaduslikult vaatekohalt laitmata, esmajärguline ajaloo teadlaste rühm. Raskete olude peale vaatamata saavad ajaloolised uurimised rohkesti ainelist toetust. Kodus ja välismail tehtakse teaduslikes instituutides uurimistööd nii detailküsimuste kui ka sünteesi suhtes. Krahv K. Klebelsbergi poolt asutatud ja Árpád Károlyi juhatuse all seisev Wiini Ungari Ajalooline Instituut ühenduses Wiini arhiivide süstemaatilise läbiuurimisega, ning Berliini ja Rooma Ungari Instituudid tulevad eestkätt arvesse. Teiselt poolt tegi Ajaloo Selts Árpád Hellebrant'ile ja Imre Lukinich'ile ülesandeks välja töötada Ungari ajaloo täieliku bibliograafia. Akadeemia muretseb Árpád-aja dokumentide kriitilise regesta seeria ning Anjou-aja ürikute kogu uuemate köidete väljaandmise eest. Bálint Hóman'i toimetusel ilmub „Ungari ajaloo teaduse käsiraamat“, kahes osas, viies köites. Uurimistöö meetodist, abinõudest, tulemusist, Ungari ajaloo, ajaloo teaduse teooriaist ning allikaist, abi- ja osateadustest annavad aru üksikud vihud, mis määratud eriti üliõpilastele ja harrastajatele. K. Klebelsbergi juhatusel toimub Ajaloo Seltsi ettevõtte „Ungari uuema ajaloo allikad“ (Fontes Historiae Hungariae aevi recentioris), mida valmistatakse eriti XIX sajandi ajaloo meetodilist väljatöötamist silmas pidades. Seni on välja antud krahv Stephan Széchenyi tööd viies köites. Wiini uurimiste resultaadina on ka juba mitmed tööd ilmunud. Vanema aja kohta antakse välja „Ungari-Türgi aja ajaloo allikad“ (Fontes Historiae Hungariae aevi turcici).

Ungari ajalugu ise ja samuti tema ajalooteadus aitab oma rahvast kasvatava ning kirjandust inspireeriva mõjuga palju kaasa selleks, et ajaloo teadus siin on eriti rahvuslik teadusala. Sellest johtub ka mõni tema puudus ja probleem.

Peab kõige pealt mainima et praegu tuntakse suurt vajadust uue, põhjaliku Ungari rahva ajaloo järgi. Horváth'i ja Szalay tööd on vananenud, samuti kui hiljemini kirjutatud (Baróti, Csuday, O. Vargha, Marczali, Acsády, Szilágyi) teosed. Läänud sajandi töömeetodist tuleb, et uuem aeg ei ole küllalt uuritud. XV sajandist peale meie päevini on palju lahendust ootavaid probleeme.

Teine puudus seisab selles, et Ungaris üldajaloo vastu ei ole küllalt huvi tuntud. Meie rahvuslik ajalugu — nagu just nägime — vajab üksinda rohkesti tööd. On ka küsitav, kas võivad ungarlased suuremate rahvaste teadusmeeste kõrval sel alal midagi tähtsat luua. Kuid peab lootma, et võib sündida ungarlane, kes originaalsete vaatekohtade põhjal üldajalooki sooritab tähtsad tööd, ja sellepärast peaks neid uurimisi hõlbustama. Praegu on rahvusliku ajaloo uurimine nii õelda eesõigustatud seisukorras. Ollakse arvamisel, et rahvusliku ajaloo alal on ometi iga ajaloo teaduslik uurimine tõesti suuri tulemusi annud, kui maha arvata mõningad geeniused, kelle jaoks ainult üldajalugu uurimusalaks tohib jääda. Arvatakse, et rahvusliku ajaloo põhjalik edendamine on ometi maailma ajalugu. Viga seisab pigemini selles, et Ungaris puuduvad Inglise revolutsioonide, siis Aragoni, Vene, Rootsi (Skandinaavia) ajalugude spetsialistid. Tulevikus peavad Ungari ajaloo teadlased eestkätt Slaavi naaberrahvaste, eriti Balkani, ning Venemaa poole pöörduma, sest need rahvad mõjutasid viimasel ajal otsustavalt Ungari ajaloo kujunemist. Tähtis on teiselt poolt Itaalia-Saksa ala ning Türgi suhete uurimine. Kuid on tarvis vaadata ka kaugemale. Peab tundma õppima Ameerika ajalugu, juba seal elavate ungarlaste (kuni 1 miljon) pärast. Aasia on jälle tähtis Ungari algajaloo vaatekohalt. Hunnide ning türklaste vanema ajaloo selgitamise alal ootavad ungarlaste erilised ülesanded.

Eestlaste, soomlaste ja üldse Skandinaavia ajalooga on ka teatavad kokkupuutumispunktid olemas. Transilvaania vürst, vägev Poola kuningas Stephan Báthory, „dux Livoniae“, andis Valgale linna õigused. Ka ungarlased võtsid tema sõjaväes osa Pihkva lahingust ja Petseri kloostriks on neist mõned maetud (tuntud on Bornemissza nimeline). Gabriel Bethlen, Ungari vaimuelu tegelaste ja Transilvaania vürstide seas üks silmapaistvamaid, võitles protestantismi kaitstes Gustav Adolphi liitlasena Habsburgite katoliiklike dünastiliste püüete vastu. XVII sajandi teisel poolel peeti diplomaatilisi läbirääkimisi Prantsuse-Rootsi-Ungari liidust Habsburgite võimu kummutamise sihiga. Rootsi kuningas Karl XII põgenes pärast Poltaava lahingut oma kuulsa Benderi-Stralsundi ratsutamise puhul Ungari kaudu ja sõjavägi järgnes sama teed. Karli teekonnast toimus Ungari pinnal umbes $\frac{1}{4}$, mille üle ilmus üldajaloo uurija prof. Aladár Ballagi poolt täppis monograafia „Karl XII ja rootslaste läbimine Ungaris“, Budapest, 1922. Uurimiste tulemusena selgus, et Karl XII sõitis postivankris üle Ungari ja saabus Stralsundi alla 22. XI 1714, hommikul

kl. 3—4 vahel¹⁾, Pitești (Moldava) linnast ühtelugu ratsutades, 13 päeva, 4 tunni ja 20 min. jooksul. Läbilõikes tegi ta päeviti 21,8 geograafilist miili.

Eestlastega ja soomlastega ühendab ungarlasi kindel side: nende rahvaste keelte ühest tüvest päritolek. Järjekult pidi olema teatavat aega kestnud ühine ajalugu. Pole tähtis mitte ainult viimase aastatuhande poliitilise, majandusliku ja kultuurilise ajaloo tundmine, vaid ka säärase algajaloo alale kuuluvate juhtumiste uurimine. Siin võib eriti abiteaduste (keeleteadus, arheoloogia, etnograafia, antropoloogia, tsooloogia, botaanika) varal ajalooline uurimistöö saavutada kindlaid resultate. Algajaloo uurimise ning sel alal tõusvate probleemide lahendamise suhtes leiab ka Ungaris agar tegevus aset. Soome soost päritoleku tõestamise leiame prof. Joseph Szinnyei teoses „Ungarluse algupära, tema keel ning tema haridus maavaldamise ajal“ (Budapest, 1910). Prof. Julius Gombóczy'i teos „Die Bulgarisch-Türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache“ (Helsinki, 1912) ning krahv Stephan Zichy uurimused „Ungarluse algajalugu ja haridus maavaldamiseni“ (Budapest, 1923) tõendavad vastuvaidlematult Hunni-Türgi-Ungari kokkukulamist. Bálint Hóman'i „Ungarlaste maavaldamine ja asumine“ (Budapest, 1923) on maavaldamise ajajärgu poliitiline ajalugu, kuna Juhan Melich'i „Maavaldamisega ühine Ungari Slaavi laensõnade valgustusel“ (Budapest, 1926) on peamiselt kultuurajaloolise tähtsusega. Neis teis ja teisteski sisalduvate resultaatide tundmine on ühtlasi hõimrahvaste teaduselus tarvilik.

On ka olemas spetsiaalseid Eesti-Ungari suhtumisi. Need on XIX sajandil päevakorrales tõusnud, ühelt poolt Soome-Ugri keeleteaduse õitsemisega, teiselt poolt Eesti haridusliku ja poliitilise ärkamisega ning iseisvusega. Need suhted on andmetelt rikkamad kui üldse arvata võiks. Siinjuures tulevad arvesse keeleteaduslikud ja kirjanduslikud, s. t. kultuurajaloolised sidemed, millede uurimine ja ilmutamine on ligema tuleviku ülesanne.

Tarvitatud kirjandus: Jenő Pintér, A magyar irodalom története (Ungari kirjanduslugu), I—II, Budapest, 1911—1912; Sándor Szilágyi, A magyar nemzet története (Ungari rahva ajalugu), I—X, Budapest, 1895—1898; Henrik Marczali, A magyar történet kútfőinek kézikönyve (Ungari ajaloo allikate käsiraamat), Budapest 1901; Gyula Szekfű, A magyar állam életrajza (Ungari riigi biograafia), Budapest, ilma aastata; Gyula Szekfű, Világtörténet és magyar történet (Üldajalugu ja Ungari ajalugu), Klebelsberg-album, Budapest, 1925; lk. 35—43; Ferenc Eckhardt, Bevezetés a magyar történelembe (Sissejuhatus Ungari ajalukku), Pécs-Budapest, 1924; Bálint Hóman, La première période de l'histoire hongroise, Revue des Études Hongroises et Finno-Ougriennes, Nr. 3—4, 1925, Paris; Bálint Hóman, A forráskutatás és forráskritika története (Allikauurimine ja allikakriitika ajalugu), Ungari ajalooteaduse käsiraamat, I köide, 3/A vihk, Budapest, 1925; Jenő Pintér, A magyar irodalom története Kézikönyve (Ungari kirjandusloo käsiraamat), I—II, Budapest, 1921. *Elemér Virányi.*

¹⁾ Voltaire'i andmete põhjal valitses seni arvamine, et Karl XII jõudis Stralsundisse 21. XI 1714, homm. kl. 1.

Varia.

1926. a. sügisel ilmus jätkuna eelmisel aastal alustatud Eesti Rahva Muuseumi väljaandele „Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat II“, mis sisaldab väga väärtuslikke etnograafilisi, arheoloogilisi ja folkloristlikke uurimusi enamikus eestlaste, kuid vähemal määral ka meie sugurahvaste kohta. Selles köites on näit. aset leidnud uurimused ungarlaste, mordvalaste j. t. kohta. Esimeses artiklis: „Ungari rahvapärane kultuur“ (lk. 5—47) annab Ungari Rahvusliku Muuseumi etnograafilise osakonna juhataja Viski Károly ülevaate madjaaride etnograafilisest kultuurist, pöörates peamiselt tähelepanu materiaalsele kultuurile, kuid arvestades siiski ka vaimlist kultuuri — kombeid, rahvaluulet j. m. Artiklis „Puulukud“ (lk. 48—68) käsitleb mag. F. r. Leinbock riiv- ja kodalukke, leides võrdluse teel ka meil esinevat riiv- ja kodalukkude kujud, mis ette tulevad Põhja- ja Ida-Euroopas, kusjuures silmas peetakse ka teisi Eesti puulukkude tüüpe. Kõneledes kodalukkudest Eestis, Lätis, Poolas, Ukrainas, Armeenias, Venes ja Siberis, täiendab Leinbock õnnelikult vastavaid Luschni uurimusi lukkude kohta. Kirjutises „Hiiumaa taluehitused“ (lk. 69—84) konstateerib arhitekt E. Ederberg, et Hiiumaa taluehitised sarnanevad suuremalt osalt mandri omadega. Suitsutuba olevat kadunud. Vanemas elumaja tüübis olnud keskel rehetuba, ühel pool ots „hoone“ ja teisel pool rehealune. Kirjutises iseloomustatakse nende osade konstruktsiooni ja sisustust, peatutakse ka suveköögi konstruktsioonil jne. Artiklis „Rist“ (lk. 85—102) kõneleb meie parem folkloorimaterjalide tundja prof. M. J. Eisen risti sõna ja kuju tarvitamisest ning levimisest, peatudes pikemalt risti ebausulise tarvitamise juures meil.

Eesti Rahva Muuseumi direktor J. Manninen jätkab kirjutises „Setude ehitused“ (lk. 103—128) Setude ehitiste uurimist. Ta leiab Setu talude plaanis, ehitiste asetuses, nende sisustuses ja mujal tugevaid võõraid mõjusid, rõhutades eriti Valge-Vene mõju. Artiklis „Rangipuud ERM-i kogudes“ (lk. 129—164) analüüsib stud. R. Indreko Eesti Rahva Muuseumis leiduvaid rangipuid, jõudes otsusele, et rangid Lääne-Eestis ja saartel on ilmekamad ning huvitavamad Ida-Eesti omadest. Autor käsitleb rangipuude eri tüüpe ja nende levimist, kõneleb ka nende ornamentikast ja leiab nad enamikus ilustatud olevat taim- ja geomeetriliste ornamentidega. Mag. E. Laid esineb ülevaatega „Mordvalaste etnograafilised ja pool-muinasaegsed sõled“ (lk. 165—186). Ta leiab, et Mordva naised kandnud sõlgi ehelena ja riiete kinnitena. Artiklis „Üks varem raua-aja kalm Põhja-Eestis“ (lk. 187—200) analüüsib mag. H. Moora prof. A. M. Tallgreni poolt 1923. a. kevadel kindlaks tehtud kalmeleidu Rakvere kihelkonnas Torma külas Reinapi talus. Leiukohta ja leide kirjeldades ning iseloomustades, jõuab autor otsusele, et selle kalmu konstruktsioon ja leidud kuuluvad vanemasse raua-aega, II—V sajandisse p. Kr., võib olla isegi I sajandisse. Esemete tüüpide analüüsi abil arvab autor konstateerida võivat mõningaid võõraid mõjusid, kuid leiab siiski, et need esemed oma enamikus meie maal on valmistatud. Lõpuks on juurde lisatud artiklite saksakeelsed kokkuvõtted, mis asjaolu loomulikult kaasa aitab raamatu levimisele väljaspool kodumaad.

Nii sisaldab see koguteos rahvuskultuuriliste küsimuste valgustamiseks rea õieti huvitavaid uurimusi, mis täiesti asjatundlikult kirjutatud ja rikkalikult piltidega illustreeritud. Selle tõttu võiks küll loota, et Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat ei tohiks puududa üheski paremas era- ja avalikus raamatukogus. Kuuldavasti olevat juba valmimas aastaraamatu järgmine anne, mis sisaldab Eesti rahvariide ajaloo, olles kaunistatud paljude värviliste piltidega. Selle uurimuse autoriks on Eesti Rahva Muuseumi direktor dr. J. Manninen.

*

Juhime oma lugejate tähelepanu läinud aastal ilmunud tööle, nimelt Paul Kehri 65. sünnipäeva puhul väljaantud koguteosele „Papsttum und Kaisertum“ (Tübingen 1926). Töö sisaldab uurimusi keskaja ajaloo alalt, mis on olnud Kehri, Berliini tuntud arhivaari ja lugupeetud uurija, erialaks. Nendest artiklitest, mis eriti meie huvi on äratanud, võiks nimetada raamatu toimetaja, prof. Albert Brackmann'i artiklit „Die Anfänge von Hirsau“; selles uurib ta Hirsau reformliikumist ja seda, kuidas Hirsau kloostris abt Wilhelm Cluniatsens-reegli omas kloostris on maksmat pannud ning millist mõju on see reegel avaldanud Lõuna- ja Põhja-Saksas. Ka nimetaksime Adolf Hofmeister'i instruktivset kirjutist „Puer, Juvenes, Senex. Zum Verständnis der mittelalterlichen Altersbezeichnungen“, milles tema keskaja dokumentides esinevate teadaannete

abil tahab selgusele jõuda nimetatud mõistete keskaegse tähenduse kohta. Marburgi professori Karl Wenck'i artikkel „Die römischen Päpste zwischen Alexander III. und Innocens III. und der Designationversuch Weihnachten 1197“ on iseäranis huvitav, puudutades küsimusi, mille üle on palju vaieldud Giesebrecht'i aegadest saadik. Veel juhiksime tähelepanu prof. Johannes Haller'i artiklile „Innozenz III ja Otto IV“, mis võtab uuesti üles küsimuse ilmaliku ja vaimuliku võimu kandjate kokkupõrkest XIII sajandi esimestel aastatel. Terve töö on hea näide selle kohta, kui kõrgele Saksa ajaloo-uurimine on arenenud.

*

Hiljuti ilmus „Beiträge zur Kunde Estlands“ 12. ande 4—5. vihik. See sisaldab esimese kirjutisena Leningradi Eremitage'i konservatori R. Vasmeri sulest „Der Münzfund von Peuth“; selles kujutatakse Rakvere kihelkonnas, Klodi mõisas 1906. a. avalikuks tulnud raha leidu, millest suurem osa Peterburis sattus. Autor loendab paari Bütsantsi, mõnda Anglo-Saksi, kogu Saksa ja üsna suure hulga Kuufia rahasid. Väikse, kuid üsna huvitava ülevaate ühes sellekohaste dokumentidega on avaldanud samas vihikus dr. P. Johansen pealkirjaga „Ordensmeister Plettenberg in Reval“. Plettenbergi käiguga aa. 1500, 1513 ja 1525 on seotud üsna huvitavad andmed vastuvõtu kälgust, tseremooniastest, pidustus-test; eriti väärivad küll tähelepanu mõningaid üksikasjad, mis tekkisid aadli ja linna vahekorras linna jooksnud Harju-Viru talupoegade pärast. Eriti just viimased on iseäranis väärtuslikud elemendid Eesti talupojaskonna saatuse kujutamisel XVI sajandi esimesel veerandil, moodustades sellega osa talupoegade isikliku vabaduse kaotuse arenemiskäigu episoodist.

*

Hiljuti ilmus peale pikemat vaheaega Pärnu Muinsu-uurimise Seltsi aastaraamatu: „Sitzungsberichte der Altertumsforschenden Gesellschaft zu Pernau“ kaheksas anne 1914—1925. aastate kohta, sisaldades sarja ajaloolisi ja arheoloogilisi uurimusi. Selles asja ilmunud aastaraamatus pakub erilist huvi ajaloolastele ja asjaarmastajatele Friedrich Stackelbergi poolt suure hoolega ja süvenemisega kirjutatud „Der Landesbesitz im Kreise Pernau zur Ordenszeit“. Praegu on see uurimus ainuke sellane oma sisukuse poolest Balti ajaloolises kirjanduses orduaja kohta ja ei leidu meil teiste Eesti maakondade kohta samalaadilisi ulatuvamaid uurimusi. Tõsi küll, seni on suurt huvi äratanud *Liber Census Daniae*, kuid see käib kaugelt enam piiratud aja kohta ja leidub selles, olgugi meie uurimisele äärmiselt tähtis, materjal eriti Harju ja Viru kohta. Kõneledes üldisest maa jagunemisest, asub autor allikate abiga ordu ajal Pärnu maakonda kuulunud Karksi foogtkonna, Pärnu komtuurkonna ja Pärnu maakonda samal ajal kuulunud Saare-Lääne piiskopkonna maa-alade üksikasjalise ülevaate juurde, jälgides seal valitsenud maahärralikke valdussuheteid, läänitusi, külade, talude vanadust, nende piire jne. Ka on antud allikate najal esitatud õige huvitavad üksikasjad sõjalisest sündmusest, loendatud allikate järgi koguni üksikud metsatalud, mida riivasid 1560. a. ja teised Vene rüüstesalgad. See on seda huvitavam, et mitmed neist taludest on kuni tänini alal püsinud. Tarviliku lisana täiendavad uurimust firiikute registrid, hoolikalt kokku seatud Pärnu maakonna valdussuhete tabellaarne ülevaade, kohtade, isikute ja allikate registrid ja nimistud. Autorile on kasuks olnud kohalikkude maateaduslike j. t. olukordade isiklik tundmine; see on aidanud teda topograafiliste detailide fikseerimisel. Kuivõra sarnased ajaloolistopograafilised uurimused võivad tarvilikud olla, selgub järgmisest näitest. Soome uurija A. Korhonen omas uurimuses „Vakkalaaito s“ kõneledes Karksi lossiläänist peab ekslikult sellesse kuulunud Sarkunta't Karksi kihelkonnaks, kuna see tõepoolest on Saarde kihelkond. Autorile võiks ehk ette heita mõnesuguseid eksimisi selles, et tal pole juhuslikult mõned allikad küllalt tuttavad võt et mõned otsused pole küllalt õiged, kuid üldiselt jätab kirjutis soliidid mulje.

Ajaloouurijate tähelepanu võiks veel pöörata samas aastaraamatus ilmunud Heinrich Laakmanni kirjutisele „Die Pernauer Ratslinie“, milles erilist tähelepanu väärivad tähestiku järjekorras antud Pärnu raehärrade lühikesed biograafilised andmed, allikate mainimine, samuti ka kronoloogilises järjekorras loendatud raeliin — bürgermeisterid, justiitsbürgermeisterid, politseibürgermeisterid, sekretärid ja sündikud.

H. S.

Vastutav toimetaja: P. Treiberg.

Väljaandja: Akadeemiline Ajaloo-Selts.

USUTEADUSLINE AJAKIRI

Ilmub 4 korda aastas,

Iga number vähemalt 3 trükipoogna suuruses.

Üksiku numbril hind on 60 marka.

Terve aastakaik ettetellitult (ühes saatmisega) maksab 220 marka.

Tarviduse järele ilmuvad lisavihud, millede eest eraldi maksta tuleb.

Ühes **Usuteaduslise ajakirja** I. numbriga on ilmunud Usuteaduslise Ajakirja **lisavihk nr. 1** („Kas Tallinna doomkirik on kirkuloolises arenemiskäigus olnud piiskopi-kirikuks?"), 40 lehekülge. Selle lisavihu hind on 50 mk.

Ajakiri on määratud esimesel joonel usuteadlastele, kiriku ametikandjatele, usuõpetajatele, haritlastele, kes usu ja kiriku küsimustega teaduslikult seisukohalt tegemist teevad.

Tellimisi, kuulutusi ja kaastööd palutakse saata toimetaja aadressil: Tartu, Tiigi tän. 21, prof. O. Sild.

Üksikud numbrid on müügil sealsamas,

peale selle: Tartus, RÜÜtil t. 15, Raagi kaupluses,

Tallinnas, Nunne t. 11, Ploompuu kaupluses.

**Trükist ilmus neil päevil
märtsikuu number 3.**

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„AJALOOLINE AJAKIRI“

jatkab käesoleval aastal suurendatud kujul (15 trüki-poognat senise 10 asemel aastas) oma ilmutist. Ta seab enda ülesandeks tõlgendada meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eestkätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemais ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustuste kaudu jälgib »Ajalooline Ajakiri« nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal.

Seni on »Ajaloolises Ajakirjas« kirjutati avaldanud: prof. W. Anderson, prof. P. Bauman, prof. J. Bergman (Rootsi), prof. A. R. Cederberg, O. Freymuth, O. Greiffenhagen, T. Holm (Rootsi), dr. P. Johansen, E. Kerem, R. Kleis, dr. Arvi Korhonen (Soome), H. Kruus, prof. J. Köpp, E. Laid, L. Metslang, H. Moora, H. Mühlberg, prof. H. Oldekop †, H. Ottenson, prof. A. Pridik, dots. K. Ramul, G. Rauch, H. Sepp, prof. O. Sild, prof. A. M. Tallgren (Soome), dots. P. Treiberg, J. Vasar, dr. E. Virányi, dr. Fr. Westling † (Rootsi) ja prof. A. H. Wirkkunen † (Soome). Peale eelnimetatute on veel lahkesti kaastööd lubanud: prof. W. Süss, G. Vihgrabs (Läti), prof. V. Voionmaa (Soome) j. t.

Ajaloolise Ajakirja tellimishind: 240 marka aastas. Üksik number 70 marka. Kuulutuste lehekülge — 1000 marka, 1/2 lehekülge — 500 marka jne.

Talitus asub: Tartu, K.-Ü. »Loodus«, Vana tän. 1. Tellimisi võtavad vastu ka kõik E. V. postiasutised.

Järgmine number ilmub maikuu. 1922. aastakäigust on veel saada üksikuid numbreid — à 30 marka. Järgmisi aastakäike on veel saada, 1923. aastakäik — à 160 marka, 1924., 1925. ja 1926. aastakäik — à 200 marka.

„Ajaloolise Ajakirja“ VI aastakäigu (1927) sisu.

Üldise sisuga artiklid.

	Lk.
A. R. Cederberg, Mõningaid jooni Tartu-Pärnu ülikooli ajaloost	1—11, 65—80
O. Freymuth, Lõpuaruanne kaevamiste kohta Tartu Doomevaremete pikihoones	90—111
J. Kõpp, Mõningaid lisaandmeid oludest Lõuna-Eestis Suure Põhjasõja algusaastal	205—215
O. Liiv, Lisandusi Rakvere ajaloole Rootsi aja lõpul	144—164
A. Pridik, Kes olid ilmaajaloo vanimad meresõitjad	11—26, 80—90
W. Süss, Antiik-aja ja nüüdisaja inimese karakteristikud erinevused	216—228
N. Treumuth, Patkuli küsimus Riia konvendil 1700. a. juuni- ja juulikuus	129—144, 185—204

Dokumendid.

P. Treiberg, Esimene Eestimaa talurahva-regulatiiv „Iggatiks“	30—39
---------------------------------------------------------------	-------

Ülevaated, arvustused, nekrologid.

A. R. Cederberg, Kaarle Olavi Lindeqvist †	27—29
O. Freymuth, Hermann Bruiningk †	164—168
Fr. Nineve, <i>École des chartes</i> Pariisis	168—178
H. Ottenson, Akadeemilise Ajaloo-Seltsi tegevus a. 1926/27	112—125
P. Treiberg, Uus teos Ado Grenzsteini lahkumise üle	39—46
P. Treiberg, Nõukogude-Venes ilmunud kirjandus Eesti ajaloo alal	229—235
E. Virányi, Ungari ajalookirjanduse peajooned	46—62
Varia	63—64, 125—128, 178—184, 235—240

„Ajaloolise Ajakirja“ VI aastakäigu (1927) sisu.

Üldise sisuga artiklid.

	Lk.
A. R. Cederberg, Mõningaid jooni Tartu-Pärnu ülikooli ajaloost	1—11, 65—80
O. Freymuth, Lõpuaruanne kaevamiste kohta Tartu Doomevaremete pikilhoones	90—111
J. Kõpp, Mõningaid lisaandmeid oludest Lõuna-Eestis Suure Põhjasõja algusaastail	205—215
O. Liiv, Lisandusi Rakvere ajaloole Rootsi aja lõpul	144—164
A. Pridik, Kes olid ilmaajaloo vanimad meresõitjad	11—26, 80—90
W. Süss, Antiik-aja ja nüüdsaja inimese karakteristikud erinevused	216—228
N. Treumuth, Patkuli küsimus Riia konvendil 1700. a. juuni- ja juulikuus	129—144, 185—204

Dokumendid.

P. Treiberg, Esimene Eestimaa talurahva-regulatiiv „Iggäuks“	30—39
------------------------------------------------------------------------	-------

Ülevaated, arvustused, nekrologid.

A. R. Cederberg, Kaarle Olavi Lindeqvist †	27—29
O. Freymuth, Hermann Bruiningk †	164—168
Fr. Nineve, <i>École des chartes</i> Pariisis	168—178
H. Ottenson, Akadeemilise Ajaloo-Seltsi tegevus a. 1926/27	112—125
P. Treiberg, Uus teos Ado Grenzsteini lahkumise üle	39—46
P. Treiberg, Nõukogude-Venes ilmunud kirjandus Eesti ajaloo alal	229—235
E. Virányi, Ungari ajalookirjanduse peajooned	46—62
Varia	63—64, 125—128, 178—184, 235—240